



DJECA I SIROMAŠTVO:

ŠTA O SIROMAŠTVU MISLE DJECA U
BOSNI I HERCEGOVINI?



“Evo, ja sam siromašna... Ne živim u nekoj kući, bog zna kakvoj. Nemam novca, ne nosim skupe stvari. Nemam ono što neka djeca imaju. Ima tih osoba koje gledaju na to. U drugim školama, jednostavno se nisu htjeli družiti sa mnom. Nisam se ni s kim družila, uvijek sam bila sama, iako su mi oni govorili da se družim sa njima, ali ja najbolje znam. Niko nije htio da sjedi sa mnom. ‘Ona je ovakva, ona je onakva, vidi gdje živi...’ U ovoj novoj školi su me baš prihvatili. Evo, na primjer, danas je moj rođendan...”

(Djevojčica, 14 godina, učesnica u istraživanju)

Autori

Strahinja Dimitrijević
Sonja Stančić

Izdavač

UG "Zdravo da ste", Banja Luka

Za izdavača

Aleksandra Štrbac

Recenzenti

Dr sc. Nada Vaselić
Dr sc. Siniša Subotić

Realizacija istraživanja

UG "Budućnost" Modriča
Marija Bajić, istraživač
Dušan Bajić, istraživač
Branka Stojanović, član tima

UG "Naša djeca" Sarajevo
Amina Kahrman, istraživač
Faris Bučo, istraživač
Ana Tambur, član tima

UG "Naša djeca" Zenica
Emina Horić, istraživač
Emina Kovačević, istraživač
Ilma Islambegović, član tima

UG "Zdravo da ste" Banja Luka
Ana Davidović, istraživač
Đorđe Gajić, istraživač
Snježana Blagojević, član tima

Lektor

Igor Simanović

Grafička priprema

Mirjana Despot

Štampa

Marko's design & print studio

Tiraž

150

Ova publikacija urađena je u okviru projekta "Investiranje u djecu", čiju je realizaciju podržala organizacija Save the Children. Mišljenje i stavovi izneseni u ovom izvještaju su stavovi Udruženja građana "Zdravo da ste" i djece koja su učestvovala u istraživanju.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.662(497.6)

ДИМИТРИЈЕВИЋ, Страхиња

Djeca i siromaštvo : Šta o siromaštvu misle djeca u Bosni i
Hercegovini? / Strahinja Dimitrijević, Sonja Stančić. - Banja Luka : UG
"Zdravo da ste", 2017 (Banja Luka : Markos). - 77 str. : tabele ; 30 cm

"Ova publikacija urađena je u okviru projekta "Investiranje u djecu", čiju
je realizaciju podržala organizacija Save the Children"--> impresum. -
Tiraž 150. - Bibliografija: str. 71-77.

ISBN 978-99976-603-4-3

1. Станчић, Соња [аутор]

COBISS.RS-ID 7098648

DJECA I SIROMAŠTVO:
*Šta o siromaštvu misle djeca
u Bosni i Hercegovini?*

UVODNA RIJEČ

Kada bi odrasli, oni koji odlučuju u ime i umjesto djece, oni koji raspolažu novcem koji pripada i djeci, ali i generacijama koje će se tek roditi, sistematski i u razumnom vremenskom roku, realizovali samo po jednu akciju u okviru svake od oblasti života o kojima su djeca u ovom istraživanju govorila, naše društvo bi napredovalo, a Bosna i Hercegovina postala bolje mjesto za život!

Autori

SADRŽAJ

O SIROMAŠTVU	10
SIROMAŠTVO – DEFINICIJA I INDIKATORI	11
Određenje siromaštva.....	11
Mjerenje siromaštva.....	12
SIROMAŠTVO I DJEČJI RAZVOJ	18
Siromaštvo i djeca	18
Efekti siromaštva tokom ranog djetinjstva na razvoj	19
SMANJENJE SIROMAŠTVA	23
ISTRAŽIVANJE: DJECA O SIROMAŠTVU U BOSNI I HERCEGOVINI.....	26
SIROMAŠTVO U BOSNI I HERCEGOVINI.....	27
Učestalost siromaštva u Bosni i Hercegovini	27
Karakteristike djece pogođene siromaštvom.....	28
DJECA O SIROMAŠTVU U BOSNI I HERCEGOVINI	29
Problem istraživanja	29
Metod.....	30
Rezultati.....	33
Evaluacija rezultata istraživanja – komentari sa panel-diskusija.....	63
Završno razmatranje.....	66
LITERATURA	70

O siromaštvu

SIROMAŠTVO – DEFINICIJA I INDIKATORI

Određenje siromaštva

Jedno od prvih određenja siromaštva je definicija Savjeta Evrope iz 1975. godine, u kojoj se kaže da ljudi žive u siromaštvu: “[...] ako su njihovi prihodi i resursi toliko neodgovarajući da ih to sprečava da imaju životni standard koji se smatra prihvatljivim u društvu u kojem žive. Zbog njihovog siromaštva mogu doživjeti višestruke nepovoljnosti kroz nezaposlenost, niska primanja, loše uslove stanovanja, neodgovarajuću brigu o zdravlju i prepreke cjeloživotnom učenju, kulturi, sportu i rekreaciji. Često su isključeni i marginalizovani od učešća u aktivnostima (ekonomskim, socijalnim i kulturnim) koje su dostupne drugim ljudima i njihov pristup osnovnim pravima može biti ograničen” (Council of European Union, 2004, p. 8).

Drugo relevantno određenje siromaštva je definicija Svjetske banke, Međunarodnog monetarnog fonda, Razvojnog programa Ujedinjenih nacija (UNDP) i drugih organizacija Ujedinjenih nacija, prema kojoj je siromaštvo: “[...] poricanje izbora i prilika, narušavanje ljudskog integriteta. To označava manjak osnovnih kapaciteta za efektivno učestvovanje u društvu. Podrazumijeva manjak finansijskih sredstava potrebnih da bi se jedna porodica prehranila, obukla, školovala, liječila; nemogućnost uzgajanja hrane zbog nedostatka zemljišta ili posla da bi se zaradilo za život; neispunjavanje uslova za dobijanje kredita. Siromaštvo predstavlja nesigurnost, nemogućnost i isključenost iz društva, domaćinstva i zajednice, kao i podložnost nasilju, i stoga često znači život na margini ili u neuslovnim okruženjima, bez pristupa čistoj vodi ili sanitarijama” (United Nations, Economic and Social Council, 1998, p. 1).

Kada je riječ o djeci i siromaštvu, Generalna skupština organizacije Ujedinjenih nacija je 2006/2007. godine usvojila definiciju po kojoj siromašna djeca: “[...] nemaju adekvatnu ishranu, vodu niti pristup sanitarijama, osnovnim zdravstvenim ustanovama, skloništu, obrazovanju, učešću i zaštiti, i dok ozbiljan nedostatak životnih potreština i usluga uzrokuje štetu svakom ljudskom biću, to ponajviše ugrožava djecu, jer su tada u situaciji da ne mogu da ispunjavaju svoja prava, da ostvare svoj puni potencijal i da dopinesu društvu kao punopravni građani, što i jesu” (United Nations, 2006, p. 783).

U jednoj od obuhvatnijih definicija siromaštva, koja integriše većinu prethodnih određenja, kaže se da siromaštvo predstavlja “[...] takvu situaciju pojedinca ili porodice u kojoj ne postoje ekonomski, socijalni i kulturni uslovi za zadovoljavanje osnovnih bioloških, zdravstvenih, kulturnih, obrazovnih i sličnih potreba; nedostaju uslovi za razvoj i reprodukciju psiholoških i fizičkih sposobnosti; nemogućnost produkcije i reprodukcije života (porodice) i isključenost iz aktivnosti i života zajednice. U ovom smislu postoje najmanje dva bitna aspekta siromaštva: *objektivni*, koji znači nedostatak izvora, lišavanje od ljudskih potreba, nedostupnost raznovrsnih socijalnih usluga, institucija i društvene promocije i socijalnu izolaciju i marginalizaciju, i *subjektivni*, koji podrazumijeva pomanjkanje slobode, osjećaj bespomoćnosti, gubitak dostojanstva i samouvažavanja; specifične i posebne vrijednosti i obrasce odnosa i ponašanja (potkultura siromaštva)” (Milosavljević, 2008, p. 10).

Ono što je zajedničko različitim određenjima siromaštva jeste sagledavanje siromaštva kao multidimenzionalnog koncepta. Iz navedenih definicija vidljivo je da su dimenzije, koje su značajne za razumijevanje siromaštva, između ostalih, materijalni standard (prihodi, imovina, potrošnja), ekonomska i fizička nesigurnost, zdravlje, obrazovanje, rad, društveni i politički uticaj, socijalne veze, životna sredina itd. (Stiglitz, Sen, & Fitoussi, 2009). Iako postoje brojni pokušaji određenja siromaštva, koji u fokus stavljaju različite aspekte ovog fenomena, ključna stvar je da život u siromaštvu osujećuje osobu u nastojanju da razvije i realizuje svoje potencijale, a samim tim doprinese zajednici u mjeri u kojoj bi mogla i trebala.

Mjerenje siromaštva

Definisanje i mjerenje siromaštva je važno iz više razloga: kako bi se sagledale razmjere ugroženosti, otkrili uzroci, izradile adekvatne mjere socijalne i ekonomske politike, te mjerili njihovi efekti. Kako postoje teškoće pri definisanju ovog konstrukta, zbog njegove kompleksnosti ni operacionalizacija (određivanje indikatora i načina mjerenja) siromaštva nije jednostavna.

Najčešći indikatori koji se koriste pri mjerenju siromaštva u razvijenom svijetu su (Niemiets, 2011):

- apsolutno siromaštvo,
- relativno siromaštvo,
- subjektivno siromaštvo,
- materijalna deprivacija.¹

Ad1) Apsolutno siromaštvo podrazumijeva nemogućnost zadovoljenja osnovnih životnih potreba. Prema Kopenhagenskoj deklaraciji iz 1995. godine, apsolutno siromaštvo je definisano kao “[...] stanje koje karakteriše teško lišavanje osnovnih ljudskih potreba, uključujući hranu, sigurnu pitku vodu, sanitarne objekte, zdravlje, sklonište, obrazovanje i informacije. Ono ne ovisi samo o prihodima nego i od pristupa uslugama” (United Nations, 1995, p. 41). Postoje pokušaji da se preciznije odredi apsolutno siromaštvo, na primjer, kao nedostatak bilo koje dvije, od sljedećih osam, osnovnih potreba (Gordon, 2005):

- Hrana: Indeks tjelesne mase (engl. Body Mass Index, BMI) ne smije biti manji od 16.
- Sigurna pitka voda: Voda ne smije dolaziti isključivo iz rijeka i ribnjaka i mora biti dostupna u blizini mjesta stanovanja (manje od 15 minuta hoda).
- Sanitarije: Zahodi moraju biti dostupni u ili blizu kuće.
- Zdravlje: Mora biti dostupno liječenje za ozbiljne bolesti, kao i medicinska brigada tokom trudnoće.
- Sklonište: U kućama ne smije stanovati više od četiri osobe po jednoj sobi. Podovi ne smiju biti izgrađeni od zemlje, blata ili gline.
- Obrazovanje: Svako mora pohađati školu ili na neki drugi način učiti da čita.

¹ Indikatori su opisani kako bi se bolje razumio sam koncept siromaštva, te sva problematika prilikom određenja ovog pojma i njegovog mjerenja. Imajući na umu svrhu ovog izvještaja, nije dat detaljan prikaz izračunavanja indikatora, kao ni detaljna diskusija o prednostima i nedostacima iskazivanja siromaštva preko pojedinih pokazatelja.

- Informacije: Svako mora imati pristup novinama, radio prijemnicima, televizorima, računari-
ma ili telefonima kod kuće.

Pored termina *apsolutno siromaštvo*, u upotrebi je srodan termin *ekstremno siromaštvo*. U Evropskoj uniji postoji preporuka da se zbog preciznosti izražavanja i konotacije koje nosi pojam “apsolutno” koristi ovaj drugi termin (Bradshaw & Mayhew, 2010). Međutim, ekstremno siromaštvo, u nekim slučajevima, definiše se različito od apsolutnog siromaštva, tako što se ekstremno siromašnim smatraju one osobe koje ne mogu da zadovolje osnovne potrebe za hranom.

Za određivanje ekstremnog siromaštva korištena je čuvena linija od jednog dolara (vrijednost dolara iz 1985) prihoda dnevno po stanovniku, koja je utvrđena na osnovu procjene životnog standarda ljudi u najsiromašnijim zemljama. Svjetska banka je liniju ekstremnog siromaštva prvo pomjerila na 1.25, a potom 2015. godine na 1.9 dolara prihoda dnevno po stanovniku (World Bank, 2015). To znači da se danas ekstremno siromašnim smatraju one osobe čija su primanja, u prosjeku, dnevno manja od 1.9\$.

Ovakvom načinu mjerenja siromaštva upućene su brojne kritike. Konceptu apsolutnog siromaštva se stavlja primjedba da se ono ne izračunava na osnovu minimalnih potreba, već na osnovu potrošnje najsiromašnijih (Townsend, 1979); da je jednodimenzionalan koncept koji se fokusira na materijalno blagostanje, ali zanemaruje nematerijalne aspekte siromaštva (Townsend, 2006); da nije relevantan kada je riječ o (naj)razvijenijim zemljama (Barr, 2012). Slično je i sa konceptom ekstremnog siromaštva, koji, izražen preko minimalnih prihoda dnevno po stanovniku (trenutno, 1.9\$), ne predstavlja pravi indikator za mjerenje siromaštva u svijetu, već samo u nerazvijenim zemljama (Atkinson & Bourguignon, 1999).

Zbog nedostataka metode “troškova bazičnih potreba” postoje pokušaji da se apsolutno siromaštvo izmjeri i na osnovu referentnog (standardnog) budžeta (vidjeti npr., Penne, Cussó Parcerisas, Mäkinen, Storms, & Goedemé, 2016). Referentni budžet sadrži listu dobara i usluga koje su potrebne porodicama za određeni nivo životnog standarda, a može da se izrađuje za nivo minimalnog dohotka (osnovna korpa), ali i za viši nivo dohotka (NIBUD, 2009). Iako ni ovakav koncept nije bez primjedbi (kritike se odnose na subjektivnost i veliki broj arbitrarnih odluka koje moraju da se donesu u procesu njihove izrade; Oases, 2010), postoje preporuke (unutar EU) da se prag određen na osnovu budžetskog standarda koristi kao mjera u određivanju ekstremnog siromaštva (Bradshaw & Mayhew, 2010; Penne et al., 2016).

Ad2) Pod *relativnim siromaštvom* se podrazumijeva nemogućnost ostvarenja odgovarajućeg životnog standarda u društvu u kome pojedinac živi. Ideja da se siromaštvo ne posmatra samo kao nedostatak osnovnih sredstava za život, već i kao nemogućnost da se bude punopravni član društva nije nova (Townsend, 1979). Može se reći da su pojedinci, porodice ili grupe siromašni “[...] kada im nedostaju sredstva za obezbjeđenje određenog načina ishrane, za učešće u pojedinim aktivnostima i za životni standard i blagodeti koje su uobičajene ili bar široko prihvaćene i podsticane od strane društva kojem pripadaju” (Townsend, 1979, p. 31). Odlike takvih pojedinaca ili grupa obično su beznačajne društvene uloge i položaji koje imaju, socijalna isključenost, marginalizacija, nemoć i bespomoćnost itd. (Milosavljević, 2008).

Relativno siromaštvo se mjeri na različite načine, najčešće preko dohotka koje pojedinac ostvaruje. Najpoznatiji indikator relativnog siromaštva je *stopa rizika siromaštva*, za koju se može reći i da nije (prava) mjera siromaštva, već mjera rizika da pojedinac zapadne u siromaštvo. Ona „ne mjeri bogatstvo ili siromaštvo, već nizak dohodak u poređenju sa drugim građanima date zemlje, što ne znači neminovno nizak životni standard (“At risk of poverty rate”, n.d.). Linija relativnog siromaštva koja se koristi u Evropskoj uniji (Marx & Van den Bosch, 2007), te organizacijama UN, na primjer UNICEF-u (UNICEF Innocenti Research Centre, 2012) zasniva se na nivou prihoda koji iznosi 60% medijane nacionalnog dohotka.^{2,3}

Kritika ovakvog načina izražavanja siromaštva tiče se, prije svega dohotka, kao neadekvatnog indikatora siromaštva i životnog standarda. Pored toga što je dohodak indirektan pokazatelj trenutnog ekonomskog položaja i ne uzima u obzir mnoge elemente koji određuju životni standard, ni sami podaci o primanjima nisu pouzdani (više u: Matković, 2014). Posebno je upitna njegova primjena kao indikatora u zemljama koje karakteriše neredovnost u isplati plata, penzija i drugih socijalnih davanja, visoki sezonski prihodi (npr. u turizmu), raširena siva ekonomija, zbog čega je *potrošnja* bolji pokazatelj standarda (naročito u zemljama u razvoju) nego dohodak (World Bank, 2000, 2001, prema Matković, 2014) i robusnija mjera siromaštva, generalno (vidjeti npr., Meyer & Sullivan, 2009).

Česta zamjerka koja se upućuje indikatorima relativnog siromaštva, mada, po nekima neopravdana, je da oni ukazuju na nejednakost, a ne na siromaštvo (Marx & Van den Bosch, 2007). S druge strane, neki autori smatraju da je pozitivno to što je korišćenjem relativne linije siromaštva problem nejednakosti uključen u diskusiju o siromaštvu (Garroway & de Laiglesia, 2012). Uprkos svim kritikama i nedostacima, relativna mjera siromaštva je najcitiraniji indikator socijalne isključenosti u EU (Marx & Van den Bosch, 2007).

Ad 3) Nalazi pokazuju i da se oni, koji su prema indikatorima relativnog siromaštva ugroženi (koji se nalaze ispod relativne linije siromaštva), često ne izjašnjavaju tako, tj. ne izjašnjavaju se kao siromašni (Bradshaw & Mayhew, 2010). Ideja da je siromaštvo “subjektivno osjećanje pojedinca” potiče iz 70-ih godina prošlog vijeka (Van Praag, 1971). Može se reći da je subjektivno siromaštvo individualna procjena sopstvenog materijalnog stanja, tj. percepcija deprivacije/lišavanja. Na osnovu lične percepcije mogu se obezbijediti relevantne informacije o blagostanju koje se ne mogu dobiti na standardan način, a koje su važne za identifikaciju društvenih problema, evaluaciju praktičnih politika, analizu troškova i koristi (OECD, 2013, prema Matković, 2014), ali i za testiranje objektivnih linija siromaštva, te korekciju pokazatelja društvenog blagostanja (Matković, 2014).

U određenju subjektivnog siromaštva mogu se razlikovati dva pristupa: s jedne strane, siromaštvo se može definisati ispitivanjem ko se, generalno, smatra siromašnim u nekom društvu, dok se, s druge strane, može definisati prikupljanjem uvjerenja o vlastitoj poziciji u sistemu nejednakosti (Nandori, 2014). Kada se radi o procjeni ličnog položaja, pojedinci mogu da opisuju svoju materijalnu situaciju (npr. gradirajući je od *veoma loše* do *veoma dobre*) ili procjenjuju koliki im je minimalni dohodak potreban da bi zadovoljili osnovne potrebe, a kao indikator subjektivnog siromaštva koristi se i pitanje o “nemogućnosti da se sastavi kraj sa krajem” (Matković, 2014). Koncept subjektivnog

2 Medijana (centralna vrijednost) nacionalnog dohotka je onaj iznos dohotka u odnosu na koji jedna polovina stanovništva ima manja, a druga polovina veća primanja.

3 Tačka koja definiše linije siromaštva može biti i drugačija. Tako, Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj – OECD, liniju siromaštva zasniva na nivou prihoda koji iznosi 50% medijane nacionalnog dohotka (OECD, 2015).

siromaštva može odražavati i subjektivno blagostanje, tj. ličnu kognitivnu i afektivnu procjenu kako vlastitog života u cjelini, tako i u pojedinačnim sferama života (Diener, Lucas, & Oishi, 2002). Uobičajeno se, nezavisno jedna od druge, mjere tri indikatora subjektivnog blagostanja: *zadovoljstvo životom*, *pozitivno raspoloženje* i *negativno raspoloženje*⁴ (Lucas, Diener, & Suh, 1996).

Konceptu subjektivnog siromaštva upućene su brojne kritike. Veliki broj faktora, kao što su tendencija da se socijalno-poželjno odgovara, materijalni status, zdravstveno stanje, obrazovanje, visina dohotka, referentna grupa, način formulisanja pitanja itd., utiče na subjektivan osjećaj siromaštva/blagostanja (vidjeti npr., Matković, 2014), što za posljedicu ima nekonzistentnost podataka koji se dobijaju na ovakav način.

Ad 4) Apsolutno i relativno siromaštvo, te većim dijelom subjektivno siromaštvo, mogu se smatrati mjerama utemeljenim na prihodima pojedinca ili domaćinstva (engl. *input-based*), dok su materijalno lišavanje i samoprocjena subjektivnog siromaštva mjere utemeljene na ishodima (engl. *outcome-based*; Boarini & d'Ercole, 2006). Mjere iz prve grupe, kao što su prihodi ili rashodi, indirektno su, objektivno vidljive/mjerljive mjere životnog standarda, dok se indikatorima iz druge grupe pokušava izravnije mjeriti životni standard (Niemietz, 2011). Naime, pri sagledavanju životnog standarda, fokus treba da bude na životu koji neko može da vodi, na tome šta pojedinac može da uradi, a ne na sredstvima koja su mu na raspolaganju, niti na izobilju (Sen, 1985).

Pojam *materijalna deprivacija* odnosi se na klasu pokazatelja kojima se pokušava mjeriti prisilni nedostatak "bitnih" dobara i usluga (Niemietz, 2011), zbog čega su za njegovo iskazivanje neophodni nemonetarni pokazatelji životnog standarda koji su usmjereni na ishode (Fusco, Guio, & Marlier, 2010).

Stopa materijalne deprivacije u EU definisana je kao udio stanovnika koji sebi ne mogu priuštiti⁵ najmanje tri od devet dolje navedenih stavki, dok se oni koji sebi ne mogu priuštiti četiri ili više smatraju izrazito materijalno depriviranim ("Material deprivation", n.d.). Ako se radi o prisilnoj nesposobnosti plaćanja najmanje tri stavke u tekućoj godini i najmanje dvije stavke u prethodne tri godine, riječ je o trajnoj stopi materijalne deprivacije. Lista na osnovu kojih se procjenjuje materijalna deprivacija u EU obuhvata sljedeće stavke ("Material deprivation", n.d.):

- redovno plaćanje obaveza (kirija, računi za komunalne usluge, kredit itd.),
- adekvatno grijanje prostora za stanovanje,
- suočavanje sa nepredvidivim izdacima,
- obrok od mesa, piletine ili ribe (ili vegetarijanskog ekvivalenta) svaki drugi dan,
- odlazak jednom godišnje na jednonedjeljni odmor,
- televizor u boji,
- mašina za pranje veša,
- automobil,
- telefon.

4 Uobičajeni termini koji su u upotrebi su *positive*, odnosno *negativ affect*. Premda se pozitivan afekt značajno preklapa s konceptom pozitivnih emocija, ova dva termina nisu identična. Pozitivan afekt je usko povezan sa stanjima raspoloženja, dok pozitivne emocije uključuju pozitivne osjećaje, kao i karakteristične obrasce fiziološkog uzbuđenja, misli i ponašanja (Miller, 2011). Iz tog razloga smo se odlučili za termine *pozitivno*, odnosno *negativno raspoloženje*, smatrajući ih adekvatnijim od termina *pozitivni/negativni afekti* ili *pozitivne/negativne emocije*.

5 Nije relevantno da li pojedinac zaista posjeduje ili konzumira dobra, već se radi o tome da procjenjuje da može sebi da priušti navedene stvari.

Kada je riječ o djeci uzrasta od jedne do 16 godina, smatraju se materijalno depriviranim ako su uskraćena za dvije ili više stvari sa spiska (UNICEF Innocenti Research Centre, 2012):

- tri obroka dnevno,
- najmanje jedan obrok dnevno s mesom, piletina ili riba (ili vegetarijanski ekvivalent),
- svježe voće i povrće svaki dan,
- knjige prikladne za dob djeteta i nivo znanja (ne uključuje školske udžbenike),
- oprema za slobodno vrijeme (bicikl, roleri itd.),
- redovne aktivnosti u slobodno vrijeme (plivanje, sviranje instrumenta, participacija u organizacijama mladih itd.),
- kućne igračke (najmanje jedna po djetetu, uključujući obrazovne igračke za bebe, video-igre itd.),
- novac za sudjelovanje u školskim izletima i događajima,
- mirno mjesto s dovoljno prostora i svjetla za učenje,
- internet veza,
- nova odjeća (koja nije sva iz second-hand-a),
- dva para odgovarajućih cipela (uključujući barem jedan par cipela za sve vremenske uslove),
- mogućnost, s vremena na vrijeme, organizovanje zabave sa hranom za prijatelje,
- mogućnost slavljenja posebnih prigode kao što su rođendani, vjerski događaji itd.

Ovakav koncept materijalne deprivacije omogućava poređenje nivoa ugroženosti između pojedinih EU zemalja, što nije bio slučaj sa indikatorima relativnog siromaštva (Guio & Maquet, 2007). Kao problem, ističe se mali broj stavki i njihova nedovoljna pouzdanost, zbog čega postoji preporuka o reviziji indikatora (European Union, 2015; Eurostat, 2013). U novoj verziji trebalo bi da se nalazi ukupno 13 stavki, posebno pet za pojedinca i osam za domaćinstvo,⁶ a predlaže se i uvođenje 18 ajtema za procjenu materijalne deprivacije djece do 15 godina⁷ (Eurostat, 2013; Guio, Gordon, & Marlier, 2012).

Postoje dva globalna kompozitna indeksa za mjerenje društvenog siromaštva koja se bazi-
raju na pristupu koji siromaštvo posmatra kao višedimenzionalni fenomen, povezan sa deprivaci-
jom u različitim aspektima života, i to:

6 Lista za procjenu materijalne deprivacije bi izgledala ovako (Guio, Gordon, & Marlier, 2012): (a) Lične stavke – osoba ne može priuštiti (ali želi imati): (1) zamijeniti istrošenu odjeću novom (ne u second-hand-u); (2) imati dva para odgovarajućih cipela, uključujući par cipela za sve vremenske uslove; (3) potrošiti malu količinu novca sedmice na sebe bez potrebe za konsultovanjem s bilo kim; (4) redovne aktivnosti u slobodno vrijeme; (5) barem jednom mjesečno sa prijateljima/porodicom otići na piće/ručak; (b) “Stavke domaćinstva” – domaćinstvo ne može priuštiti: (6) zamjenu istrošenog namještaja; (7) svakog drugog dana obrok s mesom, piletinom, ribom ili vegetarijanski ekvivalent; (8) suočavanje s neočekivanim troškovima; (9) jednodjeljni odmor daleko od kuće, (10) redovno plaćanje obaveza; (11) računar i internetsku vezu; (12) adekvatno grijanje prostora za stanovanje; (13) automobil/kombi za ličnu upotrebu.

7 Materijalna deprivacija djece procjenjivala bi se na osnovu sljedećih stavki (Guio, Gordon, & Marlier, 2012): (a) Lične stavke, tj. stavke koje su posebno usmjerene na djecu: (1) neka nova (nerabljena) odjeća; (2) dva para odgovarajućih cipela, uključujući par cipela za sve vremenske uslove; (3) svježe voće i povrće svaki dan; (4) jedan obrok s mesom, piletinom, ribom ili vegetarijanskim ekvivalentom dnevno; (5) knjige kod kuće prikladne za dob djece; (6) oprema za slobodno vrijeme na otvorenom; (7) igračke; (8) prikladno mjesto za izradu domaće zadaće; (9) redovne aktivnosti u slobodno vrijeme (sport, organizacije mladih itd.); (10) proslave u posebnim prilikama; (11) povremeno organizovanje zabave za prijatelje sa igrama i hranom; (12) sudjelovanje u školskim izletima i školskim događanjima koje zahtijevaju novac; (13) jednodjeljni odmor daleko od kuće; (b) “Stavke domaćinstva” – domaćinstvo ne može priuštiti: (14) zamjenu istrošenog namještaja; (15) redovno plaćanje obaveza; (16) računar i internetsku vezu; (17) adekvatno grijanje prostora za stanovanje; (18) automobil/kombi za ličnu upotrebu.

- (1) *Indeks humanog razvoja*, koji kombinuje tri indikatora u tri dimenzije: (a) dohodovnoj, (b) zdravstvenoj i (c) obrazovnoj, engl. *Human Development Index*; UNDP, 2010), i
- (2) *Multidimenzionalni indeks siromaštva*, sa deset indikatora u dimenzijama: (a) obrazovanje, (b) zdravlje i (c) životni standard (eng. *Multidimensional Poverty Index*; Alkire & Santos, 2010).

Ovi indeksi daju sveobuhvatniju sliku ljudi koji žive u siromaštvu i omogućavaju poređenje po različitim nivoima, od širih geografskih regiona, pojedinačnih zemalja, do specifičnih karakteristika domaćinstva (npr. urbano–ruralno itd.). Ipak, postoje kritike i ovih indeksa, jer ne obuhvataju moralno-emocionalno-duhovnu dimenziju siromaštva, zbog čega i postoje pokušaji da se, pri procjeni siromaštva, obuhvate i ovi, dodatni, aspekti života (vidjeti npr., Achrol & Kotler, 2017).

SIROMAŠTVO I DJEČJI RAZVOJ

Siromaštvo i djeca

Razmatranju pitanja dobrobiti djece može se prići iz dva ugla: *razvojnog* i *ugla prava djeteta* (Šućur, Kletečki Radović, Družić Ljubotina, & Babić, 2015). Ovi pristupi nisu međusobno isključivi, već se dopunjuju i tek njihovim kombinovanjem dobija se potpuna slika o djeci koja žive u siromaštvu i posljedicama koje to siromaštvo ostavlja na njih.

U razvojnom pristupu u prvi plan ističu se negativne posljedice koje siromaštvo može da ima na ostvarivanje potencijala i razvoj socijalnih vještina djece koja u tom siromaštvu žive. S druge strane, Konvencija o pravima djeteta (Ujedinjene nacije, 1989) pruža holistički normativni okvir za razumijevanje lišavanja i siromaštva (Save the Children, 2016). U ovom pristupu, naglasak je na ostvarivanju prava koja djeca imaju generalno, te pozitivnim efektima života u blagostanju po djecu (Šućur, et al., 2015). Samo postojanje dječjeg siromaštva znači da su prava, na koja su se obavezale zemlje potpisnice Konvencije o pravima djeteta (Ujedinjene nacije, 1989), prekršena (Save the Children, 2016).

Siromaštvo pogađa cijele porodice, i djecu i roditelje, ali ima negativan uticaj i na buduće generacije (Treanor, 2012). Negativne posljedice siromaštva na djecu (na njihovo zdravlje, kognitivni, društveni, emocionalni i ponašajni razvoj, obrazovanje) brojne su i često ireverzibilne (Sigle-Rushton, 2004), tj. šteta koja nastane tokom razvoja djece koja žive u neimaštini, u kasnijim fazama života ne može se ispraviti, niti se nastali nedostaci mogu nadomjestiti. Kada je riječ o roditeljima, postoji veća vjerovatnoća da će oni koji žive u siromaštvu patiti od mentalnih zdravstvenih problema, imati probleme u braku, koristiti različite supstance koje mogu uticati na njihovo ponašanje kao roditelja itd. (Treanor, 2012).

Negativan uticaj siromaštva počinje prije rođenja, akumulira se tokom života i prenosi na potomstvo. To je, tzv. *začarani krug siromaštva* ("Korak po korak", n.d). U ranom uzrastu, zbog uslova u kojima žive (loša prehrana, učestalije obolijevanje, siromašnije interakcije s odraslima, izloženost manjem fondu riječi, nedostatak igračaka i slikovnica, izloženost stresu itd.), djeca počinju zaostajati u kognitivnom i socioemocionalom razvoju. To za posljedicu ima lošiji školski uspjeh i još veće zaostajanje u odnosu na svoje vršnjake. Zbog školskog neuspjeha, veća je vjerovatnoća da će takva djeca rano odustati od školovanja, ili završiti neku od manje kvalitetnih škola, zbog čega ostaju neobrazovana i bez kvalifikacija. Niže obrazovanje, narušeno zdravlje, slabiji socijalni kontakti itd., za posljedicu imaju nezaposlenost, loše plaćene poslove ili "rad na crno", zbog čega postoji veća šansa da će oni i porodice koje osnuju imati male i nedovoljne prihode. Djeca koja se rode u takvim porodicama i sama će živjeti u siromaštvu, tj. siromaštvo će se prenijeti transgeneracijski, sa roditelja na djecu (Save the Children, 2016).

Aktuelan model za analizu i planiranje rješenja za prevazilaženje problema siromaštva je *ekološko-sistemski model* (Bronfenbrenner, 1979), koji upravo naglašava važnost okoline za razvoj djeteta i socijalno prilagođavanje, te međuzavisnost svih okolinskih (socijalnih) faktora od kojih

taj razvoj zavisi (Šućur et al., 2015). Ovaj model okolinske faktore razmješta u četiri koncentrična kruga, pri čemu su ti faktori u međusobnoj interakciji, te direktnoj i indirektnoj interakciji sa djetetom, koje se nalazi u centru tih krugova (Bronfenbrenner, 1979). Centralni krug (*mikrosistem*) zauzima djetetova najbliža okolina, tj. porodica, škola, vjerska zajednica, vršnjaci itd. Usklađenost ovih faktora ključna je za podršku razvoju djeteta, a koliko je to presudno ukazuje i to što je njihov međusobni odnos predstavljen posebnim, drugim krugom u modelu (*mezosistem*). U trećem krugu (*egzositem*) nalaze se faktori čiji je uticaj na dijete indirektan, kao što su npr. firma u kojoj roditelj radi, mediji, lokalne vlasti, dok se najudaljeniji, ali najstabilniji krug (*makrosistem*), odnosi na kulturu u kojoj dijete živi, tj. na norme, vrijednosti, ekonomske i političke uslove itd. (Bronfenbrenner, 1979). Peti element ovog modela je *hronosistem*, koji označava promjene u ostala četiri sistema tokom vremena.

Najviše je istraživao uticaj siromaštva na procese vezane za porodicu, ali procesi u drugim mikrosistemima, kao što su vršnjačka grupa i škola, te na drugim nivoima ekološkog okruženja, takođe mogu objasniti relacije između materijalne deprivacije i socio-emocionalnog funkcionisanja djece (Eamon, 2001). Identifikovani su brojni faktori koji su na različite načine uključeni u odnos siromaštva i psihosocijalnog razvoja djece (bilo kao posredujuće varijable, bilo kao činioci koji imaju efekte i na produbljivanje siromaštva i na dječji razvoj), kao što su: škola, komšiluk, vršnjački uticaj, smanjena mogućnost zaposlenja, trošak hrane i drugih bitnih potrepština, izloženost stresu i nasilju, samohranost, rano majčinstvo, neobrazovanost majki, veličina porodice, dojenje, depresija oca ili majke, pretilosti ili pothranjenost, pušenje, autoritarni roditeljski stil, česte porodične selidbe ili beskućništvo, niska natalna težina, povećana učestalost i ozbiljnost hroničnih zdravstvenih problema (npr. astma), upotreba psihoaktivnih supstanci, posttraumatski stresni poremećaj itd. (Weitzman & Lee, 2017).

Efekti siromaštva u ranom djetinjstvu na razvoj

Negativni efekti siromaštva su brojni, a siromaštvom bivaju pogođeni svi aspekti života pojedinca i porodice. Ovi efekti se prepliću i mogu imati kumulativni učinak, pri čemu posljedice nisu rezultat samo dohodovnog siromaštva (malih i/ili nedovoljnih prihoda), već i brojnih drugih faktora, kao što su porodična struktura i način funkcionisanja, porodično okruženje, okolinski faktori itd. (Ratcliffe & McKernan, 2010; Šućur et al., 2015).

Kada je riječ o posljedicama siromaštva na djecu, one se mogu grupisati u četiri kategorije (Šućur et al., 2015):

- zdravstveno-tjelesne posljedice,
- kognitivno-obrazovne posljedice,
- socijalno-emocionalne posljedice, i
- ekonomske posljedice.

Siromaštvo i zdravlje: Dva su moguća mehanizma zbog čega je siromaštvo u djetinjstvu povezano s nizom specifičnih zdravstvenih problema: (a) povećanje rizika za loše zdravlje zbog

neadekvatnih uslova života djece i njihovih roditelja, i (b) smanjenje pristupa medicinskim uslugama koje bi efikasno uticale na smanjenje tog rizika (Wise & Meyers, 1988). Posljedice su ozbiljnije ako se radi o siromaštvu u ranom djetinjstvu, a zdravstveni problemi iz razdoblja ranog djetinjstva mogu pojaviti kao rizični faktor u kasnijem djetinjstvu ili adolescenciji (Šućur et al., 2015).

Kao posljedica siromaštva u trudnoći javlja se povećana prenatalna smrtnost i smrtnost novorođenčadi, ali i veća smrtnost tokom djetinjstva i adolescencije; veća vjerovatnoća da se rodi nedonošče; usporen rast i kognitivni razvoj; sklonost ka infekcijama (naročito respiratornim i gastrointestinalnim) anemiji i neuhranjenosti, astmi, bolovima u srednjem uhu, zubobolji, razrokosti i gubitku vida (Larson, 2007; Reading, 1997).

Pored veze siromaštva sa nizom specifičnih zdravstvenih problema, postoje i studije koje pokazuju kako siromaštvo može uticati na razvoj mozga. Kod djece koja odrastaju u siromaštvu, mozak razvija manje sive tvari u frontalnom režnju (zadužen za kontrolu impulsa i procese kao što su planiranje, rješavanje problema, zaključivanje itd.) i parietalnom režnju (odgovoran za obradu čulnih podataka; Hanson et al., 2013, 2015). Kod djece koja su izložena siromaštvu, u odnosu na mozak koji se normalno razvija, postoji 8–10% manje sive materije u frontalnom režnju i hipokampusu, ključnim oblastima za kognitivne procese potrebne za učenje (Hair, Hanson, Wolfe, & Pollak, 2015). I manja amigdala, koja je zadužena za emocionalne reakcije, takođe je karakteristična za mozak koji se razvija u nepovoljnom okruženju (Luby et al., 2013). Kada je riječ o činiocima koji utiču na razvoj mozga kod djece, pored kvaliteta roditeljstva, uslova koje fetus ima u materici, te porodičnog okruženja, postoje i drugi faktori koji mogu posredovati učinke siromaštva na razvoj neurona, kao što su, na primjer, izloženost toksinima, kvalitet ishrane, prenatalna izloženost narkoticima, stres. Svaki od ovih posrednika (mediatora) je i potencijalni cilj za programe intervencije i prevencije.

Treća grupa efekata siromaštva na zdravlje su nenamjerne i namjerne povrede djece, koje su učestalije u porodicama koje žive u socioekonomski nepovoljnim uslovima. Kao faktori rizika navode se porodični uslovi koji se odnose na prihod, razlika u izloženosti riziku i nejednakosti u oslanjanju na preventivne mjere, ali i život u neadekvatnim stambenim uslovima, te siromašnom i bezbjednosno nesigurnom naselju itd. (vidjeti npr., Gupta, de Wit, & McKeown, 2007).

Kognitivno-obrazovne posljedice: Socioekonomsko stanje je vrlo važno za razvoj djece u prvim godinama života, jer može prouzrokovati negativne uslove, u kojima ne postoji adekvatna stimulacija, pristup materijalima i aktivnostima koje pogoduju kognitivnom razvoju (Forns et al., 2012). Čini se da porodični nepovoljan socioekonomski položaj značajnije pogađa neuropsihološke sisteme zadužene za kogniciju (pamćenje, jezik, izvršne funkcije, kao što je npr. kontrola impulsa) nego neke druge, npr. sistem odgovoran za ponašanje (Hackman, Farah, & Meaney, 2010; Piccolo, Sbicigo, Grassi-Oliveira, & Salles, 2014). Taj uticaj je veći na mlađem uzrastu (Tomalski et al., 2013), a opada nakon devete godine (Lupien, King, Meaney, & McEwen, 2001; Piccolo et al. 2016).

Utvrđeno je da djeca pogođena siromaštvom, u odnosu na djecu iz višeg socioekonomskog statusa, imaju niže skorove na testovima/zadacima kojima se ispituje inteligencija; radna memorija – domen zadužen za zadržavanje i manipulisanje informacijama na koje trenutno obraćamo pažnju (vidjeti npr., Baddeley 2000), epizodička memorija – dio dugotrajne memorije u kojem je uskladi-

šteno naše lično iskusstvo, informacije koje možemo locirati u vremenu i prostoru; semantička memorija – dio dugotrajne memorije u kojem je uskladišteno naše znanje o pojmovima (npr. šta je siromaštvo) i procedurama (npr. operacija sabiranja); govorni i pisani jezik; kontrola impulsa, pri čemu se obrazovni status roditelja, prije svega majke, pokazao kao varijabla koja može značajno uticati na efekte siromaštva na kogniciju (Piccolo et al. 2016).

Može se zaključiti da biti siromašan ne znači samo suočavanje s manjkom novca, već istovremeno podrazumijeva i nedostatak kognitivnih resursa. Pored gledišta da siromaštvo ostavlja anatomske posljedice na moždane strukture i zbog toga narušava i kognitivne procese, postoji i drugo, komplementarno gledište, po kome siromašni nisu manje sposobni zbog toga što su njihovi kognitivni kapacitet manji, već zato što kontekst siromaštva nameće opterećenje i ometa kognitivne sposobnosti, tako što zabrinutost zbog siromaštva troši mentalne resurse i na taj način ostavlja manje kapaciteta za druge aktivnosti (Mani, Mullainathan, Shafir, & Zhao, 2013).

Kada je riječ o školskom postignuću, djeca iz siromašnih porodica, u odnosu na djecu iz srednje i više klase, imaju više teškoća u učenju, postižu slabiji školski uspjeh, imaju veću šansu da ponavljaju razred, da budu “izbačena” iz škole ili da napuste srednju školu (Brady-Smith, Fauth, & Brooks-Gunn, 2002). Posebno je zabrinjavajuća činjenica da je razlika u školskom postignuću između djece iz porodica sa visokim i sa nižim prihodima oko 30 do 40 procenata veća među djecom rođenom 2001. godine, nego među onima rođenim 25 godina ranije (Reardon, 2011). Pri tom, odnos između roditeljskog obrazovanja i dječjeg postignuća ostao je relativno stabilan tokom posljednjih pedeset godina, dok se odnos prihoda i postignuća značajno promijenio, pa su porodični prihodi postali gotovo jednako značajni kao i roditeljsko obrazovanje u predviđanju dječjih postignuća (Reardon, 2011).

Socijalno-emocionalne posljedice: Postoje brojni dokazi da je siromaštvo povezano sa socio-emocionalnim teškoćama i problemima u ponašanju, pri čemu je ta veza slabija u ranom, a izraženija u srednjem djetinjstvu, tj. između 6. i 8. godine (Brooks-Gunn & Duncan, 1997; Treanor, 2012). Efekti siromaštva u ranom djetinjstvu posredovani su majčinim karakteristikama kao što su depresija, samopoštovanje i kvalitet roditeljskog odnosa, pri čemu je efekat mentalnog zdravlja majki izraženiji kada su u pitanju dječaci (Treanor, 2012).

Emocionalni ishodi se mogu razvrstati u dvije grupe: ishodi usmjereni izvan sebe, tzv. *eksternalizovano ponašanje*, kao što su agresivno ponašanje, sukobi sa drugima, nemogućnost samokontrole (koja se često ispoljava kroz socijalno neprihvatljiva ponašanja, kao što je ovisnost itd.) i ishodi usmjereni na sebe, tzv. *internalizovano ponašanje*, kao što su anksioznost, socijalno povlačenje i depresija (Brooks-Gunn & Duncan, 1997). U oba slučaja radi se o neadekvatnim odgovorima na dugotrajnu izloženost stresu, što je karakteristično za porodice čija su primanja ispod linije siromaštva (npr., Duncan, Kalil, & Ziol-Guest, 2008; Evans, Brooks-Gunn, & Kato Klebanov, 2011).

Djeca koja rastu u siromaštvu ukazuju i na negativne posljedice siromaštva na njihovo samopoštovanje i samopouzdanje (Ridge, 2003). Takođe, djeca smatraju da siromaštvo utiče na njihove socijalne odnose u školi (zbog prljave, stare i nemarkirane obuće i odjeće), te da je, zbog niskih prihoda njihovih porodica, ograničen njihov nivo uključenosti u aktivnosti u zajednici, kao što je članstvo u sportskim timovima ili ljetnjim dešavanjima (Fortier, 2006).

Ekonomске posljedice: Utvrđeno je da postoji značajna povezanost između ranog kognitivnog razvoja, obrazovnih postignuća, buduće perspektive zapošljavanja i visine prihoda (Carneiro, Crawford, & Goodman, 2007; Feinstein, 2000). Koliko je značajan uticaj siromaštva na budući socio-ekonomski položaj pojedinca pokazuju i nalazi da je siromaštvo tokom ranog djetinjstva snažnije povezano sa prihodima i brojem radnih sati u odraslom dobu nego sa, na primjer, pokazateljima zdravlja (Brooks-Gunn & Duncan, 1997; Duncan, Kalil, & Ziol-Guest, 2008; Duncan, Ziol-Guest & Kalil, 2010).

Djeca iz porodica čiji je dohodak u vrijeme ranog djetinjstva bio ispod linije siromaštva imaju, u odnosu na svoje vršnjake čije porodice imaju viša primanja, u prosjeku dvije godine manje završenog obrazovanja, odrade 25% manje radnih sati i zarađuju 50% manje (Duncan, Kalil, & Ziol-Guest, 2008). Drugim riječima, veća je vjerovatnoća da će oni koji su živjeli u dugotrajnom siromaštvu kao djeca, biti siromašni i kao odrasli ljudi (Corcoran & Chaudry, 1997; Field, 2010; Hobcraft & Kiernan, 2001; Ratcliffe & McKernan, 2010; Wagmiller & Adelman, 2009).

Za pojedince koji su doživjeli siromaštvo u djetinjstvu, osim veće vjerovatnoće da će biti siromašni kada odrastu, postoji i veća vjerovatnoća da će ranije (na mlađem uzrastu) preuzeti uloge odraslih nego djeca koja su nisu imala takvo iskustvo, tj. djeca koja su živjela u porodicama čiji prihodi su bili iznad linije siromaštva (Kendig, Mattingly, & Bianchi, 2014). Naime, siromašne mlade odrasle osobe, u odnosu na svoje bogatije vršnjake, ranije uspostavljaju finansijsku nezavisnost, češće finansijski pomažu svoje roditelje i češće prave prijevremene porodične prelaze, npr. u ulogu roditelja (Kendig, Mattingly, & Bianchi, 2014).

SMANJENJE SIROMAŠTVA

Evropska komisija borbu protiv siromaštva stavlja u centar privredne i socijalne agende – Strategije Evropa 2020 (Evropska komisija, 2010). Ta borba se mora oslanjati na rast i zapošljavanje, kao i na modernu i efikasnu socijalnu zaštitu, koja mora biti kombinovana sa širokom lepezom socijalnih politika, uključujući ciljano obrazovanje, socijalnu brigu, stambenu politiku, zdravstvo i porodičnu politiku, tj. obuhvatati sva područja u kojima se do sada, uglavnom, primjenjivao rezidualni model socijalne politike (Evropska komisija, 2010), koji pretpostavlja državu koja minimalno učestvuje u distribuciji socijalne pomoći, te naglašava ulogu tržišta (vidjeti npr., Perišić, 2012). Osnovne karakteristike moderne socijalne zaštite, bez obzira da li o njoj govorimo u okviru institucionalnog (socijaldemokatskog) modela ili modela “trećeg puta u socijalnoj sigurnosti” (vidjeti npr., Perišić, 2012), su kolektivna odgovornost za individualnu dobrobit, solidarnost i odgovornost prema drugima, te promovisanje principa jednakosti, ravnopravnosti i безусловnosti socijalnih prava.

Aktivnosti namijenjene smanjenju siromaštva trebale bi biti usmjerene ka tri cilja (Vlada Republike Hrvatske, 2014): (1) smanjenje siromaštva, socijalne isključenosti i nejednakosti u društvu; (2) sprečavanje nastanka novih kategorija siromašnih i socijalno isključenih osoba; (3) uspostavljanje koordiniranog sistema podrške skupinama u riziku, te sistema praćenja i evaluacije. Pri tome, potrebno je planirati aktivnosti u strateškim područjima, kao što su, na primjer, obrazovanje i cjeloživotno učenje, zapošljavanje i pristup zapošljavanju, stanovanje i dostupnost energije, pristup socijalnim naknadama i uslugama, pristup zdravstvenom sistemu, briga o starijim osobama, borba protiv zaduženosti i finansijska nezavisnost, uravnoteženi regionalni razvoj itd. (Vlada Republike Hrvatske, 2014).

Slično, kada je riječ o mjerama usmjerenim na smanjenje siromaštva djece, u obzir treba uzeti sve činioce koji imaju uticaja na djecu i njihov položaj. Jedna od mogućnosti je da se te mjere planiraju u skladu sa ekološko-sistemskim modelom, koji naglašava važnost okolinskih faktora (kao što su npr. porodica, škola, vršnjaci, lokalne vlasti, sistem socijalne zaštite, mediji itd.) na djetetov razvoj i socijalno prilagođavanje (Bronfenbrenner, 1979). S obzirom na višedimenzionalnost siromaštva, s jedne strane, te razvojni period i dugoročne efekte siromaštva u dječjem uzrastu, s druge strane, pri izradi strategija za borbu protiv siromaštva, pored ekološko-sistemskog, treba u obzir uzeti pretpostavke drugih modela koji se odnose na ovu problematiku. Tako, na primjer, *model ulaganja* (Bradley & Corwyn, 2002) naglašava značaj ekonomskih resursa kojima porodica raspolaže na razvoj šireg spektra akademskih i socijalnih kompetencija djeteta, dok *model rizika i otpornosti*, umjesto na probleme i negativne razvojne ishode, naglasak stavlja na kompetencije i snage djece i porodice (Fraser, 2004; Werner, 2005), koje omogućavaju djeci da, uprkos nepovoljnim uslovima u kojima rastu, budu dobro prilagođena i uspiju da “izađu i prekinu začarani krug siromaštva”.

Ne umanjujući značaj koji imaju ostali faktori iz dječjeg okruženja i njihovu ulogu u smanjenju siromaštva, ovdje ćemo spomenuti dva bitna činioca, a to su porodica i škola. Naime, u okviru strategija koje su usmjerene na borbu protiv siromaštva djece, uvijek se moraju planirati

i aktivnosti koje imaju za cilj da osnaže i stvore bolje porodične uslove. U okviru tradicionalnog pristupa podrške porodicama sa djecom u ranom dječjem uzrastu, koje su u stanju potrebe (Lombardi, Mosle, Patel, Schumacher, & Stedron, 2014; The Aspen Institute & Bernard van Leer Foundation, 2016), pružaju se, odvojeno, usluge i pomoć djeci i roditeljima, pri čemu je fokus na majci, kao odgovornoj strani. Ovaj pristup podrazumijeva brigu za preživljavanje, te obezbjeđivanje informacija o uslugama/servisima. Ishodi preduzetih aktivnosti se prate ili za dijete ili za roditelja. S druge strane, u savremenim pristupima koji se zasnivaju na podršci cijeloj porodici (poznati su još i kao “dvije-generacije” pristupi ili “+roditeljska podrška”) briga i edukacija nije u funkciji samo preživljavanja, nego razvoja i napredovanja. U okviru ovih pristupa promoviraju se odgovorno roditeljstvo, porodični život, samoefikasnost i liderske vještine. Porodica postaje partner sa drugim institucijama u osiguranju pristupa srednjem i visokom obrazovanju za roditelje, zdravstvenoj zaštiti (uključujući usluge mentalnog zdravlja), ekonomskoj podršci, stručnom usavršavanju i razvoju karijere. Fokus više nije samo na majci, kao u tradicionalnom pristupu, nego i na očevima, a prate se ishodi i djece i njihovih roditelja (Lombardi et al., 2014; The Aspen Institute & Bernard van Leer Foundation, 2016).

Pored faktora kao što su porezne politike, politike radne snage i zapošljavanja, kao jedan od uzroka ekonomskih nejednakosti i siromaštva ističe se i obrazovanje i obrazovanost stanovništva (Karaman Aksentijević, Denona Bogović, & Ježić, 2006). Za privredni rast i smanjenje siromaštva neophodna su značajna ulaganja u obrazovanje i stvaranje ljudskog kapitala (Julius & Bawane, 2011; Ozturk, 2001), pri čemu treba imati na umu da obrazovanje ima značajnu ulogu u transmisiji siromaštva, jer postoji veća vjerovatnoća da djeca iz porodica pogođenih siromaštvom prekinu školovanje, ili dobiju neadekvatno ili relativno neadekvatno obrazovanje. Drugim riječima, samo je prividno da obrazovni sistem pruža iste šanse za sve (Dibe, 2002). Siromaštvo otežava pristup edukaciji i kvalitetnom obrazovanju, s jedne strane, dok su obrazovaniji, s druge strane, pod manjim rizikom da budu pogođeni siromaštvom. Detaljan kritički pregled teorije, politike i prakse, vezano za obrazovanje i siromaštvo, daju Rafo i saradnici (Raffo et al., 2007). Oni smatraju da se veza siromaštva i obrazovanja treba razmatrati na tri nivoa: (1) nivo pojedinca, (2) nivo neposrednog društvenog konteksta i (3) nivo širih društvenih struktura i nejednakosti, pri čemu je jedno od ključnih pitanja, pitanje o tome šta se smatra *dobrim obrazovanjem*. Identifikovali su dvije široke perspektive u istraživanjima ovog problema: “funkcionalističku” i “društveno-kritičnu” perspektivu. “Funkcionalistička” perspektiva pretpostavlja da obrazovanje igra važnu ulogu u pravilnom funkcionisanju društva, ali da pojedinci i skupine siromašnijeg porijekla često nemaju dobiti, tj. ne materijalizuju pretpostavljene koristi obrazovanja. Naglašava se individualni identitet, značaj inteligencije, ali i nasljeđa; uticaj neposrednog okruženja (vršnjačkih grupa, porodice, komšiluka) razmatra se u funkciji koju ima na kapacitete i aspiracije djeteta u procesu obrazovanja, slično kao kada je riječ o širim segmentima društva, kao što je dostupnost zdravstvenih usluga, nezaposlenost itd. S druge strane, istraživanja koja naglašavaju “društveno-kritičnu” ulogu obrazovanja malo se fokusiraju na pojedince. Ona polaze od pretpostavke da je obrazovanje potencijalno korisno, ali da postoji nejednaka sposobnost uključivanja u ekonomske i društvene procese, a da obrazovanje, u svom sadašnjem obliku, odražava neravnopravne raspodjele moći i resursa. Pregledom inicijativa u obrazovanju u Engleskoj, autori (Raffo et al., 2007) ističu da se takve inicijative uglavnom zasnivaju na funkcionalističkom pristupu, te da se fragmentarno bave faktorima koji se tiču neposrednog društvenog konteksta, kao što su porodica i susjedstvo, zaključujući da su intervencije do sada

imale samo djelomičan učinak u prekidanju veze između siromaštva i loših obrazovnih postignuća. Razloge za to treba tražiti u činjenici da se u obrazovnoj politici vrlo malo fokusa stavlja na šire društvene strukture i intervencije na ovom nivou (na primjer, izbor zanimanja i tržište rada, uticaj globalnih, nacionalnih i privrednih faktora na određivanje obrazovnih sadržaja i ishoda itd.), zbog čega predlažu da je potrebno istovremeno zahvatati čitav niz faktora, na različitim nivoima, koji imaju značajan uticaj na vezu obrazovanja i siromaštva.

*Istraživanje: Djeca o
siromaštvu u Bosni i
Hercegovini*

SIROMAŠTVO U BOSNI I HERCEGOVINI

Učestalost siromaštva u Bosni i Hercegovini

Postoji nekoliko načina definisanja siromaštva i metoda za procjenu broja siromašnih ili broja onih koji su u riziku da to postanu. Izborom različitih indikatora blagostanja i postupaka procjene siromaštva, najčešće će se dobiti različiti podaci o raširenosti siromaštva i karakteristikama osoba koje su tim siromaštvom pogođene. Tako, na primjer, linija apsolutnog siromaštva u Bosni i Hercegovini 2007/2011. godine iznosila je 205 KM vrijednosti potrošnje prema cijenama iz 2007. godine (isključujući izdatke za zdravstvene usluge) po osobi mjesečno ili 238 KM, ako se uključe i troškovi rente, dok je relativna linija siromaštva, postavljena na iznos od 60% medijane potrošnje u BiH u 2011. godini, iznosila 416 KM mjesečno za jednočlano domaćinstvo (Bruckauf 2014; Obradović & Đukić, 2016).

Učestalost siromaštva u BiH u 2007. i 2011. godini, prema različitim načinima izračunavanja, data je u Tabeli 1. Može se primijetiti da su u periodu 2007–2011. stope siromaštva među djecom porasle i prema mjerilu za relativno i za apsolutno siromaštvo. Ujedno, incidenca siromaštva 2011. godine bila je najveća (i iznad prosjeka za zemlju) za dobnu grupu 0–14 (World Bank et al., 2015).

Tabela 1.

Učestalost siromaštva u BiH u 2007. i 2011. godini prema različitim načinima izračunavanja (preuzeto iz: Bruckauf, 2014, p. 17)

Granica siromaštva	Za sve pojedince (%)		Za porodice (%)		Za djecu (%)	
	2007.	2011.	2007.	2011.	2007.	2011.
416 KM (Relativna linija siromaštva)	18.2	17.9	18.4	17.2	18.8	19.7
205KM (Apsolutna linija siromaštva)	-	14.9	-	11.3	-	21.2
238 KM (Apsolutna linija, BHAS metod)	20.2	23.4	16.3	18.7	26.2	30.5

Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine (2017), mjesečni prag relativnog siromaštva za jednočlano domaćinstvo 2015. godine bio je 389 KM, za dvočlano domaćinstvo bez djece 584 KM, a za četveročlano domaćinstvo sa dvije odrasle osobe i dvoje djece mlađe od 14 godina 817 KM mjesečno. Prema Anketi o potrošnji domaćinstava iz 2015. godine (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2017), stopa relativnog siromaštva stanovništva u Bosni i Hercegovini bila je 16.9% (i nešto je manja u odnosu na 2011. godinu, kada je iznosila 17.9%), što znači da je skoro 170.000 domaćinstava, tj. oko 500.000 stanovnika, živjelo ispod praga relativnog siromaštva. Kada je riječ o prosječnoj mjesečnoj potrošnji po domaćinstvu, ona je u prosjeku bila manja za 150 KM u odnosu na 2011. godinu, a najveće učešće u troškovima imali su hrana i bezalkoholna pića (30%), stanovanje, električna energija, gas i ostali energenti (27%), te prevoz (10%).

Slični podaci su navedeni i u godišnjem izvještaju o razvoju za 2016. godinu (Savjet ministara Bosne i Hercegovine, 2017), u kojem se ističe da je svako šesto domaćinstvo u Bosni i Hercegovini siromašno, da je pristup zdravstvenim uslugama otežan i da 15% stanovništva BiH nema

javno zdravstveno osiguranje, da obrazovni sistem nije inkluzivnog karaktera, zbog čega je stopa upisa djece iz siromašnih porodica u srednje škole mnogo niža od prosjeka (od djece, koja ne nastave pohađati srednju školu, 57% ih je u kategoriji siromašnih), te da postojeći sistem socijalne zaštite ne doprinosi smanjenju siromaštva.

Detaljnu analizu efekata postojećih novčanih programa socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini na prihode siromašnih domaćinstava daju Obradović i Đukić (2016). Autori ističu da se za postojeće novčane programe socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj izdvaja mnogo novca, a da oni malo doprinose poboljšanju stanja siromašnih domaćinstava (vidi i: IBHI, 2013). Naime, od svih socijalnih transfera (penzije, boračke naknade, naknade socijalne pomoći, naknade za civilne invalide, naknade dječje zaštite i dr.), na koje se u BiH troši više od 4 milijarde KM godišnje, samo nešto više od 15% dobija najsiromašnija petina stanovništva, dok više od 25% odlazi u ruke najbogatije petine. Može se zaključiti da su ukupna izdvajanja za naknade koje su usmjerene na siromašne vrlo niska, a razlozi za to su dvojaki: (a) restriktivne zakonske odredbe koje definišu uslove za ostvarivanje prava na novčanu pomoć i (b) ekstremno niski propisani iznosi naknada za najugroženije kategorije (Obradović & Đukić, 2016).

Karakteristike djece pogođene siromaštvom

U prosjeku, veće izglede da će doživjeti relativno siromaštvo imaju djeca koja žive na selu ili prigradskim naseljima, iz brojnijih porodica, iz porodica u kojima su roditelji slabije obrazovani i u kojima odrasli članovi nisu zaposleni, a posebno su ugrožena djeca koja žive u domaćinstvima sa samohranim roditeljem, domaćinstvima čiji je nosilac majka ili ženski staratelj, kao i u domaćinstvima čiji je nosilac ekonomski neaktivan (Bruckauf, 2014; Savjet ministara Bosne i Hercegovine, 2017; Svjetska banka et al., 2015).

Ferrone i Chzhen (2015) ukazuju da su gotovo sva djeca u Bosni i Hercegovini uzrasta od 0 do 4 godine (98.1%) uskraćena u najmanje jednoj od sljedećih dimenzija: ishrana, zdravlje, razvoj djeteta, nenasilne metode vaspitanja, informisanost i uslovi stanovanja, a da ih je trećina (33.2%) uskraćeno u četiri ili više dimenzija istovremeno, i to najčešće u pogledu ishrane (71.8%), razvoja (65.7%), informisanosti (53.4%) i nenasilnih metoda vaspitanja (48.7%). Pri tom, djeca u seoskim područjima češće su uskraćena u pogledu informisanosti i uslova stanovanja (uglavnom nedostatak odgovarajućih sanitarnih uslova), nego djeca iz gradskih područja, a odrastanje uz majku koja je neobrazovana ili ima samo osnovno obrazovanje povećava izglede da će dijete biti uskraćeno u dimenzijama: zdravlje, razvoj djeteta, nasilna disciplina i informisanost.

Kada je riječ o djeci uzrasta 5–15 godina, gotovo troje od četvoro djece (73.8%) uskraćeno je u najmanje jednoj od dimenzija: ishrana, odijevanje, obrazovni resursi, slobodne aktivnosti, društveno učešće, informisanost i uslovi stanovanja, a skoro svako četvrto (22.8%) uskraćeno je u tri ili više dimenzija (Ferrone & Chzhen, 2015). Starija djeca uglavnom su uskraćena u pogledu informisanosti (nepostojanje pristupa internetu), slobodnih aktivnosti i uslova stanovanja (prenaseljenost domaćinstva). Obrazovanje i aktivnost nosioca domaćinstva, kao i broj djece u porodici, usko su povezani s vjerovatnoćom da će dijete biti uskraćeno u tri ili više dimenzija, pri

čemu niži nivo obrazovanja nosioca domaćinstva naročito povećava vjerovatnoću da će doći do uskraćenosti u bilo kojoj od dimenzija.

DJECA O SIROMAŠTVU U BOSNI I HERCEGOVINI

Problem istraživanja

Siromaštvo utiče na sva područja života djece: fizičko i mentalno zdravlje, socijalne i emocionalne potrebe, školsko postignuće, mogućnost životnih izbora itd. Da bismo razumjeli kako ono utiče na djecu, moramo u obzir uzeti i dječju perspektivu siromaštva. Bez ovakvog holističkog pristupa, koji pored kvantitativnih pokazatelja, u obzir uzima i percepciju djece o refleksijama siromaštva na njihov život, može se desiti da politike usmjerene ka ublažavanju dječjeg siromaštva ne ponude adekvatne mjere za zadovoljavanje dječjih potreba (Ridge, 2003).

U Bosni i Hercegovini gotovo da ne postoje istraživanja na ovu temu, zbog čega nema ni podataka koji bi se odnosili na dječje viđenje siromaštva. Iz tog razloga, u ovom istraživanju prikupljena su mišljenja djece o tome šta je za njih siromaštvo i kako se ono reflektuje na njihov život.

Da bismo dobili odgovor na ova pitanja, problem je raščlanjen na nekoliko specifičnih potproblema, i to:

- Kako djeca definišu siromaštvo?
- Kako se siromaštvo reflektuje na djecu u: (a) obrazovanju, (b) zdravlju, (c) kulturi, (d) provođenju slobodnog vremena i (e) mogućnosti aktivnog učešća djece u odlučivanju (participacija) u lokalnoj zajednici?
- Na koje načine, tj. kojim rješenjima se mogu prevazići postojeći oblici ispoljavanja siromaštva u navedenim oblastima dječjeg života?
- U kojoj mjeri djeca mogu sama da utiču na smanjenje siromaštva u gore pomenutim oblastima?
- Koje institucije, ustanove, organizacije i pojedinci su odgovorni za aktivnosti koje treba da se realizuju kako bi se smanjilo siromaštvo među djecom?

Ova studija nam je omogućila da dobijemo dječju perspektivu siromaštva i materijalne deprivacije, te steknemo relevantna saznanja o životima djece i pitanjima koja su njima važna. Nalazi studije su značajni i za planiranje aktivnosti usmjerenih ka smanjenju siromaštva i ostvarenju prvog svjetskog globalnog cilja za održivi razvoj, a to je iskorjenjivanje siromaštva (United Nations, 2015). Sagledavanjem siromaštva iz ugla djece, došlo se do novih informacija i argumenata koji mogu biti iskorišćeni, između ostalog, i za zagovaranje povećanja budžeta za djecu, kao posebno ranjive kategorije, na koju siromaštvo ostavlja značajne razvojne posljedice, koje su često i ireverzibilne. Pri tome, ne smijemo zaboraviti da je pri planiranju aktivnosti

neophodno uzeti u obzir i ovakvu, subjektivnu, dječju sliku siromaštva (Ridge, 2003), jer jedini način da odrasli izgrade bolji svijet za djecu, jeste da to urade zajedno sa djecom (Save the Children, n.d.).

Metod

Istraživanje je izvedeno u dvije faze. Prva faza je podrazumijevala pribavljanje mišljenja djece o siromaštvu, o problemima koje ona imaju u oblasti školstva, zdravstva, kulture, provođenju slobodnog vremena i učestvovanja u donošenju odluka na lokalnom nivou, kao i predloga o mogućim načinima za prevazilaženje ovih problema. Za prikupljanje podataka korištene su fokus grupe, u okviru kojih su primijenjene tehnike koje su prilagođene uzrastu ispitanika.

Istraživanje je izvedeno u septembru 2017. godine u osam lokalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, četiri u Federaciji Bosne i Hercegovine (Novi Grad Sarajevo, Vogošća, Zenica i Perin Han) i četiri u Republici Srpskoj (Banja Luka, Modriča, Srbac i Vukosavlje). Formirano je ukupno osam grupa ispitanika, po jedna u svakom gradu, koje je činilo između 10 i 15 djece.

Nakon analize prikupljenih podataka, dobijeni rezultati su prezentovani i prodiskutovani na četiri panel-diskusije, koje su održane krajem oktobra i početkom novembra 2017. godine, u četiri grada u Bosni i Hercegovini: Banjoj Luci i Modriči u Republici Srpskoj, te Sarajevu i Zenici u Federaciji Bosne i Hercegovine. U prosjeku, panel-diskusijama je prisustvovalo po 25 panelista. Među njima bilo je nešto više mladih (uzrast 18–30 godina), nego starijih (uzrast preko 30 godina).

Istraživanje su izvela djeca. Istraživački timovi su bili sastavljeni od dvoje djece (stariji osnovci i srednjoškolci) koja su aktivna u dječjim grupama koje rade u okviru organizacija, koje su realizovale istraživanje, i jedne punoljetne osobe koja sa tom djecom radi/sarađuje, a koja im je bila podrška tokom istraživanja. Timovi su prošli trodnevni trening na kojem su obučeni kako da pripreme i realizuju istraživanje, prikupe potrebne podatke i napišu izvještaj o tome. Članovi istraživačkih timova imali su priliku da učestvuju u prilagođavanju postupka istraživanja dječjem uzrastu, da nauče kako da uspostave otvoren odnos i steknu povjerenje ispitanika, ali i da prepoznaju etičke dileme koje se mogu javiti u jednom ovakvom istraživanju (vidjeti npr., Ridge, 2003).

Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 104 djeteta, uzrasta od 14 do 18 godina, iz osam lokalnih zajednica u Bosni i Hercegovini. Detaljne karakteristike uzorka date su u Tabeli 2.

Tabela 2.

Karakteristike ispitanika u fokus grupama

		broj	%
Pol	dječaci	49	47
	djevojčice	55	53
Mjesto	Banja Luka	15	14
	Modriča	12	12
	Novi Grad Sarajevo	14	13
	Perin Han	10	10
	Srbac	13	13
	Vogošća	10	10
	Vukosavlje	14	13
	Zenica	16	15
Razred	IX razred OŠ	43	42
	I razred SŠ	17	17
	II razred SŠ	14	14
	III razred SŠ	23	22
	IV razred SŠ	6	6
Mjesto stanovanja	grad	60	58
	prigradsko naselje	27	26
	selo	17	16
		104	100

U fokus grupi u Zenici učestvovala su i dva dječaka iz Žepča i Zavidovića, učenika Međunarodne srednje škole. Od ukupnog broja srednjoškolaca, njih 13 (ili 22%) su učenici trogodišnjih srednjih škola. Jedan ispitanik je završio osnovnu školu i nije nastavio dalje da se obrazuje (iz tog razloga je u kategoriji *Razred* ukupan broj 103 ispitanika). U uzorku je bilo jedanaestoro djece čije su porodice pogođene siromaštvom (nezaposleni roditelji, teški životni uslovi, marginalizovane grupe itd.).

Na panel-diskusijama učestvovao je 101 punoljetni panelista, od čega je bilo 63.4% mladih uzrasta od 18 do 30 godina različitog porodičnog, socijalnog i radnog statusa: mladi sa i bez djece, studenti, nezaposleni, mladi – predstavnici lokalne vlasti, predstavnici institucija, nevladinih organizacija itd. Panel-diskusijama su prisustvovali i profesionalci koji rade sa djecom i mladima (psiholozi, pedagozi, socijalni radnici) i ugledni pojedinci iz lokalnih zajednica, koji su stariji od 30 godina.

Postupak prikupljanja podataka

Postupak prikupljanja podataka bio je sličan postupku koji je već primijenjen u istraživanju mišljenja mladih (od 16 do 27 godina) o siromaštvu i načinima njegovog prevazilaženja (Stančić &

Dimitrijević, 2005). Na početku svake fokus grupe učesnici su podijeljeni u tri približno jednake grupe. Svaka od ovih grupa dobila je zadatak da u roku od 10 minuta definiše pojam siromaštva, onako *kako ga oni razumiju*. Od ispitanika se nije tražilo da to bude definicija iz knjige, nego njihovo viđenje siromaštva. Potom su prezentovali jedni drugima šta su uradili i zajedno diskutovali o tome.

Nakon što su učesnici u fokus grupama definisali siromaštvo, dobili su zadatak da identifikuju oblike ispoljavanja siromaštva u tri oblasti života: (a) obrazovanju, (b) zdravstvu i (c) kulturi, slobodnom vremenu i participaciji na lokalnom nivou. Svaka grupa je dobila zadatak da za 10 minuta na velikom papiru popiše *oblike ispoljavanja siromaštva* u jednoj od gore navedenih oblasti i procijeni, po mogućnosti, koji su to najvažniji problem u toj oblasti. Po isteku 10 minuta, grupe su razmijenile papire sa popisima oblika ispoljavanja siromaštva u datoj oblasti i dobile su zadatak da dodaju one oblike ispoljavanja siromaštva koje prethodna grupa, koja je radila na tom problemu, nije identifikovala. Nakon deset minuta, ponovo su razmijenjeni papiri sa identifikovanim oblicima ispoljavanja siromaštva, tako da je svaka grupa dobila priliku da “radi” na sve tri oblasti. Na kraju, nalazi do kojih se došlo zajednički su prodiskutovani.

Treći dio radionice odnosio se na prikupljanje prijedloga rješenja problema u sve tri oblasti života djece. Procedura je bila slična proceduri u drugom dijelu fokus grupe. Na papiru su, za svaku od tri oblasti, bili ponuđeni akteri koji bi mogli nešto preduzeti u prevazilaženju siromaštva u toj oblasti (npr. za obrazovanje su to kategorije: djeca, roditelji, nastavnici/profesori, uprava škole, NVO, lokalne vlasti, kantonalne/entitetske/vlasti na nivou BiH), a svaka od grupa je trebala da napiše šta bi ti akteri mogli/trebali da urade kako bi se stanje u toj oblasti popravilo. Nakon deset minuta, razmjenjivani su papiri sa predloženim rješenjima, tako da je na kraju svaka grupa, kao i u slučaju ispoljavanja siromaštva, imala priliku da “radi” na sve tri oblasti: obrazovanju, zdravstvu i oblasti kulture, slobodnog vremena i participacije. Nakon toga su djeca, zajedno, razmotrila i prodiskutovala ono što su uradila u manjim grupama.

Analiza podataka

Nakon što su prikupili podatke, djeca istraživači su imali zadatak da, uz podršku svojih starijih kolega, sastave detaljne izvještaje sa svake održane fokus grupe, navodeći i autentične izjave ispitanika. Na osnovu tih pojedinačnih izvještaja sačinjen je i ovaj, cjeloviti izvještaj.

Prilikom njegove izrade, nastojalo se zadržati što je više moguće informacija iz parcijalnih izvještaja, objedinjenih u manji broj interpretabilnih kategorija. U nekim slučajevima, ipak, nisu mogle biti formirane iscrpne kategorije sa jasnim granicama. Kada je riječ o problemima koji se javljaju u različitim oblastima života djece, te kategorije ilustrovane su autentičnim dječjim izjavama. S druge strane, u slučaju aktivnosti koje bi, prema mišljenju djece trebale dovesti do smanjenja siromaštva, akteri (oni koji bi mogli i/ili trebali da realizuju datu aktivnost) su navedeni onako kako su ih djeca identifikovala.

Rezultati

Kako djeca definišu siromaštvo?

Djeca su navela veliki broj pojmova koji ih asociraju na siromaštvo:

- nemogućnost pronalaska posla;
- nedostatak hrane i vode, glad i žeđ;
- nedostatak odjeće i pocijepana odjeća;
- nemogućnost školovanja, nepismenost;
- status u društvu, isključenost iz društva, gubitak i nemanje prijatelja, neprihvatanje i izbjegavanje;
- uskraćena ljudska prava;
- snalaženje, borba za opstanak, dugovi;
- patnja, depresija, bezvoljnost, stres, sram, strah, tuga, bol, bolest;
- prosjačenje i prosjaci, beskućnici;
- krađa;
- prljavština;
- hladnoća.

Ako bi se pokušalo sažeti u jednu rečenicu ono što su djeca rekla o siromaštvu, moglo bi se reći da za djecu siromaštvo znači *nemati dovoljno sredstava za preživljavanje, nemati priliku za obrazovanje i biti odbačen od strane drugih ljudi.*

Odgovarajući na pitanje šta je za njih siromaštvo, djeca su se dotakla različitih aspekata koji se odnose na ovaj fenomen, a o kojima je bilo riječi u uvodnom dijelu ovog izvještaja. Odnosno, iz njihovih odgovora može se zaključiti kako gledaju na: (a) multidimenzionalnost siromaštva, (b) relativnost, tj. subjektivni osjećaj siromaštva, (c) uzroke siromaštva i (d) posljedice koje siromaštvo ostavlja na djecu.

Djeca su prepoznala dvije vrste siromaštva, i to: *materijalno siromaštvo*, koje predstavlja, prije svega, nedostatak prihoda za obezbjeđivanje osnovnih uslova za život, i *mentalno/psihičko/duhovno siromaštvo*, koje za djecu predstavlja nedostatak ljubavi, podrške, ali i interesovanja i postojanja opšte kulture. Po mišljenju djece, nematerijalno siromaštvo nije isključivo vezano za materijalno (može se javiti i u porodicama koje imaju visoka primanja). Nematerijalno siromaštvo se može razviti kao rezultat materijalnog siromaštva, ali se može desiti i obrnuto, da ono bude uzrok materijalnog siromaštva.

“Normalan život jeste kada nemaš brige šta ćeš sutra jesti, da li ćeš sutra moći izmiriti dugove koje imaš, dugove koje si uzimao da bi sutra mogao prehraniti sebe i svoju djecu.”

(Djevojčica, 16 godina, Vukosavlje)

“I nedostatak ljubavi je siromaštvo. Kada nema ljubavi nema ni čovjeka psihički, tj. čovjek je duhovno siromašan.”

(Dječak, 17 godina, Vukosavlje)

“Može se reći da je siromaštvo nemati prijatelje, porodicu i biti uskraćen za neke minimalne standarde života, nemati nekoga ko će nas zaštititi, ko će nam pomoći uraditi zadaću ili kada smo nesigurni za nešto u svom životu, pa nam treba nečija pomoć.”

(Djevojčica, 15 godina, Zenica)

“Nemati razvijen vokabular i sposobnost izražavanja, tj. kada nemamo dovoljno riječi da izrazimo ono što želimo, te nam misli ostanu ograničene.”

(Djevojčica, 15 godina, okolina Zenice)

“Shvatila sam da siromaštvo, odnosno nedostatak materijalnih stvari, se odražava na nematerijalnim stvarima.”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

Kao ilustracija da se o pojmu siromaštva može govoriti i kao o subjektivnom fenomenu, mogu poslužiti izjave dobijene na fokus grupi u Zenici, iz kojih se može vidjeti da je za jedne siromaštvo nedostatak sredstava za hranu i osnovne životne potrepštine, dok je za druge siromaštvo nemogućnost da sebi priušte luksuzne stvari i stvari koje nisu dostupne većem broju ljudi.

“U mojoj osnovnoj školi je bila djevojčica, koja sebi nije mogla priuštiti sendvič, pa smo osigurali i škola je davala besplatne sendviče.” [...] “Nemati dovoljno sredstava da uživamo u mogućnostima u kojima uživaju naši prijatelji, npr. kupiti sok na velikom odmoru, dok neki ne mogu da priušte taj isti sok.” [...] “Nemati novčanih sredstava i priliku za uživati u luksuznim povlasticama.”

(Djevojčica, 15 godina, Zenica)

Djeca smatraju da je siromaštvo svakodnevnica sa kojom se suočava znatan broj ljudi u njihovom okruženju u Bosni i Hercegovini. Ističu nedostatak novca i mogućnosti da se novac zaradi, zbog čega porodice ne mogu obezbijediti osnovne stvari za život, kao što su hrana, stanovanje, odjeća, sredstva za školu, dok se odlazak na ljetovanje, zimovanje, putovanje i sl. veoma rijetko ili nikako ne spominju kao potreba. Djeca, kao osnovne uzroke siromaštva vide: (a) nedostatak radnih mjesta i nezaposlenost, (b) neobrazovanost i nekvalifikovanost radne snage, (c) niska primanja, tj. plate koje nisu dovoljne za normalan život.

“Ima više siromašnih ljudi nego što ima ljudi koji imaju osnovne uslove za život. Do siromaštva dolazi zbog nedostatka radnih mjesta. Da ljudi imaju posao imali bi novac i osnovne uslove za život, tj. imali bi hranu, osnovne uslove za higijenu, kao i krov nad glavom.”

(Djevojčica, 14 godina, Vukosavlje)

“Mislim da dosta ljudi ne može otići na more, znači nemaju dovoljno novca ni za osnovne potrebe, a kamoli za to.”

(Dječak, 16 godina, Vogošća)

Kada je riječ o posljedicama koje siromaštvo ima na djecu i njihov razvoj, djeca su navela brojne negativne efekte siromaštva o kojima je već bilo riječi na prethodnim stranama, kao što su:

- (a) psihičke posljedice,
- (b) lošiji uspjeh u školi i nemogućnost nastavka školovanja,
- (c) isključenost i odbacivanje od vršnjaka,
- (d) povrede,
- (e) delinkventno ponašanje,
- (f) dječji rad,
- (g) dugoročne posljedice kao što je smanjen natalitet.

Ad a.) Psihičke posljedice

“U našoj školi ima djece koja su siromašna i to utiče na njihovo samopouzdanje.”

(Djevojčica, 15 godina, Vogošća)

“Bilo ko, ko je siromašan na bilo kakav način, kada bi se htio uključiti u neku organizaciju, nekakav sport, možda bi se javila povučenost ili stidljivost jer ne zna kako će ga drugi prihvatiti.”

(Djevojčica, 16 godina, Srbac)

“Osobu koja je siromašna često omalovažavaju i ona se povlači u sebe.”

(Djevojčica, 17 godina, Srbac)

Ad b.) Lošiji uspjeh u školi i nemogućnost nastavka školovanja

“Podrazumijeva se da su učenici slabijeg imovinskog stanja, da su oni nezainteresovani za nastavu i da nisu u mogućnosti ili nisu sposobni da budu odlični učenici. To je bar kod nas u našoj zajednici.”

(Djevojčica, 17 godina, Srbac)

“Išla sam u razred sa jednom djevojčicom, koja je bila jako pametna, pa je završila školu, ali nije mogla upisati srednju školu, jer je jako siromašna.”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

“Nemati razvijen vokabular i sposobnost izražavanja, tj. kada nemamo dovoljno riječi da izrazimo ono što želimo, te nam misli ostanu ograničene.”

(Djevojčica, 17 godina, okolina Zenice)

Ad c.) Isključenost i odbacivanje

“Postoji i razlika kada su u pitanju siromašnija i bogatija djeca. Na primjer, siromašnija djeca ne budu pozvana na rođendane.”

(Djevojčica, 14 godina, Vogošća)

“U društvu se siromašna osoba obično “drži” jedne osobe, ili je sama.”

(Dječak, 15 godina, Vogošća)

“Dolazi do nepoštovanja, omalovažavanja, ne svrstavaju ih u iste ljude kao što smo mi.”

(Dječak, 16 godina, Banja Luka)

“Učenici maltretiraju učenike jer se ne mogu oblačiti u skladu sa drugim učenicima.”

(Djevojčica, 18 godina, Srbac)

Ad d.) Povrede

(Djevojčica, 17 godina, Srbac)

“Sa mojom sestrom u osnovnoj školi je išao momak, i pošto je slabijeg imovinskog stanja, nije smio reći majci da ga bole leđa, a radio je. Doveo je sebe u takvo stanje da je morao ići na operaciju. Bukvalno je čekao posljednji trenutak i na kraju su mu zajedno sa njegovim razredom organizovali humanitarnu akciju za operaciju... Nije se osjećao dostojnim da traži novac, a trebao mu je.”

Ad e.) Delinkventno ponašanje

“Postalo je normalno u našoj državi da djeca prose.”

(Djevojčica, 16 godina, Banja Luka)

“Poznajem dječaka koji je radio na pijaci, krao je akumulatore, kasetofone, da bi prodao i nabavio sebi novac. Ima ih sedmero u porodici, a majka je samohrana, otac ih je napustio. Morao je. Jedan od njegove mlađe braće je htio da se školuje dalje, ali nije mogao.”

(Dječak, 16 godina, Zavidovići)

“Kriminal – neki uzimaju djecu da krađu, pa tako skrivaju svoj identitet, jer djeca ne mogu biti krivično gonjena.”

(Dječak, 15 godina, Perin Han)

“Tjeranje na obavljanje ilegalnih poslova. Krađe obavljaju siromašni, jer im ništa drugo ne preostaje. Djeca krađu hranu, jer im je to potrebno za život i neke osnovne stvari.”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

Ad f.) Dječji rad

“Djevojčica iz mog razreda je od šestog razreda radila, prodavala na pijaci, da bi zaradila.”

(Dječak, 16 godina, Zenica)

“Najčešći primjer kako djecu iskorištavaju je rad na parkingu, tjeraju ih da nekome nose kese, stvari, a oni im zauzvrat daju novac.”

(Djevojčica, 14 godina, Perin Han)

“Djeca rade teške fizičke poslove, za neku minimalnu nadnicu.”

(Dječak, 15 godina, Perin Han)

Ad g.) Dugoročne posljedice

“Siromaštvo je razlog smanjenog nataliteta u našoj državi.”

(Dječak, 17 godina, Vukosavlje)

Članom 28 Konvencije o pravima djeteta (Ujedinjene nacije, 1989, p. 10) države-potpisnice “[...] priznaju pravo djeteta na obrazovanje, a da bi se ovo pravo ostvarilo postupno i na osnovi jednakih mogućnosti, one će: (a) Proglasiti osnovno školovanje obaveznim i besplatno dostupnim za svakoga; (b) Ohrabrivati razvitak različitih oblika srednjeg obrazovanja, uključujući opšte i stručno obrazovanje, učiniti ih dostupnim i pristupačnim svakom djetetu, i poduzeti odgovarajuće mjere kao što je uvođenje besplatnog obrazovanja i nuđenje finansijske pomoći u slučaju potrebe; (c) Omogućiti pristup visokom obrazovanju za sve, na osnovu sposobnosti, svim odgovarajućim sredstvima; (d) Učiniti dostupnim svoj djeci obrazovne i stručno-obrazovne informacije i savjetovanje; (e) Preduzeti mjere da se podrži redovno pohađanje škola i smanjenje stopa prekida školovanja...”

Funkcije obrazovanja su mnogobrojne. Kada je riječ o pojedincima, obrazovanje bi trebalo da osnaži i stvori uravnoteženu ličnost, razvije moralno/etičko ponašanje, otvori životne perspektive, poveća šanse u budućnosti, razvije sposobnost mišljenja, razvije svijest o potrebi očuvanja okoline; kada je riječ o društvu, obrazovanje bi trebalo da ukloni neželjene tradicionalne navike/običaje, utiče na razvoj nauke i tehnologije, unapređuje ekološki samoodržive sisteme, obezbijedi jednakost i ravnopravnost (Sharma, n.d.). Obrazovanje bi trebalo da učini pojedince aktivnim građanima zajednice koji su upoznati sa svojim pravima i spremni da se za njih bore, stvori lidere, razvije toleranciju i spremnost da se prihvate drugi i različiti itd. (Sharma, n.d.).

Obrazovanje je, u svakom smislu, jedan od osnovnih faktora razvoja i nije moguće postići privredni razvoj i društveni napredak bez značajnih ulaganja u ljudski kapital (vidjeti npr., Ozturk, 2001). Mada postoji očekivanje da se kroz obrazovanje smanji nejednakost među ljudima, analize pokazuju da je to samo djelimično tačno, tj. da su dometi obrazovanja u sferi ekonomskog razvoja, kao i smanjenja razlike među pojedinim društvenim slojevima i grupama, ograničeni, te se čini da je škola prije instrument reprodukcije postojeće društvene strukture, nego sredstvo ukidanja socijalne nejednakosti (vidjeti npr., Baranović, 2002).

Probleme koje su djeca i mladi u našem istraživanju identifikovali u obrazovanju, razvrstani su, zbog preglednosti, u sljedeće grupe:

- (a) veliki troškovi školovanja;
- (b) nemogućnost školovanja zbog siromaštva;
- (c) loši uslovi za rad,
- (d) nedostatak kadra,
- (e) problem kvaliteta nastave;
- (f) nedovoljna motivacija za učenje;

- (g) neprofesionalno ponašanje nastavnog kadra;
- (h) problemi u organizaciji vannastavnih aktivnosti;
- (i) odnos prema školi i vršnjacima,
- (j) prevoz.

Djeca se, generalno, slažu da su troškovi školovanja prevelika obaveza za većinu porodica i da se unutar porodice mnogo vremena i energije troši na raspoređivanje i obezbjeđivanje novca za školovanje djece. Iako je osnovno obrazovanje u Bosni i Hercegovini prema važećim zakonskim propisima besplatno, djeca navode da njihove porodice izdvajaju značajna sredstva za knjige, školski pribor i sportsku opremu. Frustrirajuće je i to što svakodnevno dolaze kući sa novim informacijama o tome šta je potrebno kupiti za školu. Srednjoškolci koji planiraju da nastave studiranje, istakli su i problem visokih školarina na fakultetima. Vidljivo je da djeca razmišljaju o finansijskim sredstvima koja su im potrebna za školovanje i da im to predstavlja opterećenje.

“Stare knjige nisu važeće, a nove knjige su preskupe.”

(Dječak, 16 godina, Modriča)

“Ponekad mi je previše skupo kupovati sve potrebne materijale za stručne predmete.”

(Dječak, 17 godina, Novi Grad Sarajevo)

“Medicinski fakultet puno košta, ne znam da li ću moći priuštiti školarinu. Zašto obrazovanje nije besplatno?”

(Djevojčica, 17 godina, Novi Grad Sarajevo)

“Svake godine čujemo intervju sa roditeljima koji se žale na previsoke cijene pribora.”

(Djevojčica, 17 godina, Banja Luka)

Pored visokih troškova školovanja, koji predstavljaju naročito opterećenje za porodice sa malim i nedovoljnim primanjima, neka djeca svojim radom moraju da doprinose porodičnom budžetu kako bi ona i njihove porodice preživjele. Djeca koja rade kako bi pomogla porodicama u obezbjeđivanju osnovnih uslova za život veoma često nemaju dovoljno vremena za učenje ili ne mogu uopšte da se školuju. Djeca su jasno identifikovala da rad u njihovom uzrastu u velikoj mjeri negativno utiče na školsko postignuće, ali i na samu mogućnost da pohađaju školu.

“Nemogućnost školovanja uopšte, jer odjeća, pribor, knjige, novac za upis i ostalo fali.”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

“Ne mogu učiti, jer moram ići raditi.”

(Dječak, 18 godina, Srbac)

“Poznajem, pametno dijete, ali u svoje slobodno vrijeme ide da radi teške fizičke poslove i nema kad da uči. On ima 14 godina, čuva stoku, nema izvrsne ocjene, jer nema dovoljno slobodnog vremena.”

(Dječak, 15 godina, Perin Han)

“Jedna djevojčica iz mog razreda, pričala nam je lično kako mora svaki vikend i u slobodno vrijeme da hoda po 5, 6, 10 km sa svojim očuhom i skuplja željezo, kako bi prehranili porodicu.”

(Djevojčica, 14 godina, Perin Han)

Osim egzistencijalnih i finansijskih problema koje porodice imaju da bi obezbijedile školovanje djece, postoje brojni problemi vezani za uslove u školama. Djeca, između ostalih problema, navode i nedostatak prostora, opreme u kabinetima, sportske opreme, knjiga u bibliotekama, nepostojanje ili neadekvatne sale za fizičko vaspitanje, neopremljene mokre čvorove, probleme sa grijanjem itd. Sve ovo doživljavaju kao posljedicu nedovoljnog ulaganja u školsku infrastrukturu i opremu. Prostor u školama veoma često nije mjesto koje motiviše za rad, a kabineti nisu opremljeni u skladu sa današnjim tehničkim i tehnološkim napretkom.

“Nema lopti, pokvareni su golovi i koševi.”

(Dječak, 16 godina, Vukosavlje)

“Nedovoljan broj računara, jedan računar koriste 3 do 4 učenika istovremeno.”

(Dječak, 15 godina, Vukosavlje)

“Na časovima hemije i fizike nema opreme za održavanje kabinetne nastave, zato samo učimo teoriju koja nema toliki značaj bez prakse.”

(Djevojčica, 17 godina, Modriča)

“Naša srednja škola je u lošem stanju. Moramo provoditi vrijeme u zgradi koja je stara, zidovi truli ili vlažni, a lokacija neprikladna.“

(Djevojčica, 17 godina, Novi Grad Sarajevo)

“Građevinska škola nema salu za fizičko.”

(Dječak, 17 godina, Banja Luka)

“Pojedinaac možda sebi ne može da priušti knjige, a ni biblioteke baš nemaju knjiga, koje nam trebaju.”

(Djevojčica, 15 godina, Zenica)

Kada je riječ o položaju zaposlenih u školi, djeca smatraju da su primanja prosvjetnih radnika mala i da to utiče i na kvalitet rada samih nastavnika i profesora. Nedostaju i pomažuće profesije u stručnim službama u školama, posebno psiholozi. U školama u kojima postoji psiholog, zbog administrativne opterećenosti, često nije dovoljno dostupan djeci. Ona ne znaju šta tačno psiholog radi u školi i za šta bi trebalo da mu se obrate. Iz njihove perspektive, psiholog bi trebao više da bude uključen u osmišljavanje rada sa djecom i rješavanju problema koje ona imaju, a profesionalci koji rade u stručnoj službi škole bi više vremena trebali da provode u direktnom radu sa djecom, kroz radionice ili savjetovanja.

“Trebao bi da u školi postoji psiholog, da bismo mogli da mu se obratimo, da mu se povjerimo.”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

Djeca imaju primjedbe i na kvalitet izvođenja nastave. Primjedbe se odnose na to da su časovi često neosmišljeni, nema kreativnosti i inovativnosti koja bi djecu motivisala ili im pomogla da lakše razumiju gradivo. Djeca ističu da postoji znatan broj nastavnika i profesora koji nisu dovoljno posvećeni onome što rade. Smatraju da nastavni plan i program nije prilagođen njihovim sposobnostima i potrebama — gradiva ima mnogo, domaće zadaće takođe, a uz nastavnike i profesore koji su neinovativni i nedovoljno zainteresovani, sve se svodi na to da se nauči “na pamet” i brzo zaboravi. Kao poseban problem navode nestručnost pojedinih nastavnika/profesora, što smatraju posljedicom nelegalno stečenih diploma. Sve ovo utiče i na nedostatak motivacije za učenje. Uz nedovoljnu motivaciju, na slabiji uspjeh utiče i to što, u velikom broju, djeca ne znaju da uče. Djeca ističu da imaju potrebu za instruktivnom nastavom, ali ona nije organizovana ili nije dobro organizovana, pa nerijetko moraju da privatno plaćaju dodatne časove. Generalno, djeca smatraju da standard i kvalitet nastavnog procesa nije zadovoljavajući, da ne prati savremene trendove, da nije u skladu sa tehnološkim dostignućima i da ih ne motiviše na rad.

“Sve više je prosvjetnih radnika sa nedovoljnim znanjem, tj. kupljenim diplomama.”

(Dječak, 17 godina, Vukosavlje)

“Ima profesora u našoj školi koji ne znaju dovoljno da nam prenesu to znanje iz nekih oblasti koje radimo.”

(Djevojčica, 16 godina, Srbac)

“Nastavni plan treba da bude prilagođeniji našim godinama.”

(Djevojčica, 17 godina, Modriča)

Djeca su ukazala i na neprofesionalno ponašanje nastavnika i profesora. Nastavnici i profesori često nemaju razumijevanja za učenike, omalovažavaju njihovo znanje ili stepen kulture. Postoji i diskriminacija učenika od strane nastavnika/profesora u zavisnosti od njihovog materijalnog i socijalnog statusa. Djeca čiji su roditelji boljeg materijalnog stanja ili obavljaju neke značajnije funkcije, imaju privilegovaniji položaj kod pojedinih nastavnika/profesora. Djeca smatraju da nisu ravnopravna, niti imaju jednake mogućnosti u sticanju znanja, jer te mogućnosti značajno zavise od toga kako se nastavnici/profesori odnose prema njima.

“Pojedini profesori ignorišu znanje nekih učenika zbog nečega što im kod njih smeta i zato im ne žele dati dobru ocjenu.”

(Djevojčica, 16 godina, Modriča)

“Nastavnici gledaju socijalni status kod učenika, da li je iz bolje porodice, kako je obučen, pa tako daju ocjene.”

(Dječak, 15 godina, Perin Han)

“Neki nastavnici prave razliku među djecom jer su siromašna.”

(Djevojčica, 15 godina, Srbac)

Kada se govori o vannastavnim aktivnostima, kao što su izleti, ekskurzije, takmičenja i slično, postoje dvije vrste problema. S jedne strane su problemi vezani za organizaciju ovih aktivnosti, dok, s druge strane, neka djeca, zbog nedostatka novca, ne mogu sebi priuštiti odlazak na izlet, ekskurziju ili takmičenje. Djeca koja zbog loših materijalnih uslova ne mogu učestvovati u ovakvim

aktivnostima uskraćena su za druženje i iskustvo putovanja sa svojim vršnjacima, ali nerijetko i diskriminirana od strane vršnjaka zbog toga, jer ne učestvuju u istim aktivnostima sa svojim vršnjacima.

“Neki se stide reći da nemaju novca za obavezan školski izlet.”

(Djevojčica, 15 godina, Zenica)

“Neki doniraju novac djeci za ekskurzije. Jedna je učenica platila drugoj ekskurziju, a obično to ne zna ni dijete da mu je plaćeno, znaju samo roditelji.”

(Djevojčica, 15 godina, Zenica)

“Moj drug ne može ići na ekskurzije, organizovane izlete i slična događanja gdje mi možemo puno toga novog naučiti. On ostaje zakinut za takva saznanja.”

(Dječak, 17 godina, Novi Grad Sarajevo)

Vršnjački odnosi su tema koja je veoma važna za djecu. Kada je riječ o odnosima među vršnjacima, djeca navode prisustvo diskriminacije i vršnjačkog nasilja. Diskriminacija je uglavnom vezana za materijalni i socijalni položaj djece, koji se najčešće ogleda kroz odjevne predmete koje djeca imaju, kao i imanje/nemanje određenih brendova mobilnih telefona, tableta i ostalih uređaja. Takođe, mogućnost odlaska na ljetne i zimske godišnje odmone, kao i mogućnost/nemogućnost odlaska u inostranstvo, određuje da li će određena djeca biti prihvaćena ili ne od strane svojih vršnjaka.

“Bogatiji (učenici) ismijavaju siromašne zato što nemaju para da kupe nove patike, zato što nose pocijepane majice.”

(Dječak, 17 godina, Banja Luka)

“[...] Ne želi da kaže da nema novca, jer ako kaže da nema, niko ga neće htjeti zvati na kafu, tako neće imati s kim da se druži. Jer, na primjer, ako ga zovnemo na neku svirku, preko vikenda, on sebi ne može da plati 2.50 KM sok, samo će nam napraviti problem i upropastiti žurku.”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

Za djecu koja koriste javni prevoz od kuće do škole, dodatni i značajan problem predstavlja nedovoljan broj autobuskih, odnosno prevoznih linija, koje uglavnom nisu usklađene sa smjenama koje djeca imaju u školi. Problem predstavlja i loše stanje autobusa koji prevoze djecu, zbog dotrajalosti i nedovoljne bezbjednosti. Djeca putnici su posebna kategorija, koja u znatnoj mjeri može imati i ima problem vezano za nedostatak vremena za učenje ili čak nemogućnost da prisustvuju prvim, odnosno posljednjim časovima, zbog loše organizovanog prevoza.

“Uslovi prijevoznih sredstava su loši. Nisu ispravni i sigurni za prijevoz djece.”

(Dječak, 16 godina, Zavidovići)

“Djeca moraju dugo poslije škole da čekaju buseve, sat, dva, a bude hladno, a i imaju malo vremena za učenje.”

(Djevojčica, 15 godina, Zenica)

“Za osnovnu školu je obezbijeđen besplatan prijevoz do škole, a u srednoj školi to nije slučaj.”

(Dječak, 16 godina, Zenica)

S obzirom na to da su škola i školske obaveze, te vannastavne aktivnosti vezane za školu, segment života u koji su adolescenti najviše investirani, bilo u smislu vremena koje izdvajaju, obaveza koje imaju ili vršnjačkih odnosa, ne iznenađuje veliki broj primjedbi koje su iznijeli, ali ni veliki broj prijedloga koje su dali za unapređenje školstva. Prijedlozi za prevazilaženje siromaštva u obrazovanju koje su ponudila djeca razvrstani su u nekoliko grupa (Tabela 3), i to:

- Besplatno obrazovanje – potrebno je obezbijediti jeftinije ili besplatne udžbenike za sve, te smanjiti troškove za nabavku školskog pribora koji je potrošni materijal i iziskuje znatna sredstva tokom školske godine;
- Pobošljanje uslova za rad – škola je mjesto, pored kuće, gdje djeca borave najduže tokom dana i zbog toga prostor treba biti adekvatan, uslovi prijatni za boravak i motivišući za rad, a kabineti i biblioteke adekvatno opremljeni;
- Unapređenje kvaliteta nastave – potrebni su savremeniji nastavni planovi i programi, prilagođeni djeci, ali i zahtjevima tržišta, te modernizacija nastavnog procesa, što zahtijeva dodatnu edukaciju nastavnika;
- Organizacija vannastavnih aktivnosti – prijedlozi su, generalno, usmjereni na to da se obezbijedi da djeca imaju što strukturisanije slobodno vrijeme koje bi, dobrim dijelom, bilo organizovano u školi ili pod nadzorom škole. Djeca naglašavaju da imaju potrebu za vannastavnim aktivnostima koje će biti dostupne svima i koje trebaju da budu besplatne ili znatno jeftinije nego što je to trenutno slučaj;

- Psiholog u školama – evidentna je potreba da u svim školama postoje školski psiholozi, koji bi više vremena provodili u grupnom i individualnom radu sa učenicima, a manje bili angažovani oko administrativnih pitanja.
- Pomoć ugroženim učenicima – djeci koja dolaze iz porodica sa nedovoljnim primanjima potrebno je posvetiti više pažnje, a cijelu zajednicu osvijestiti o ovoj problematici i tražiti zajednička rješenja, radi poboljšanja uslova života i smanjenja diskriminacije te djece.
- Prevoz za djecu putnike – potrebno je obezbijediti prevoz koji je sigurniji i jeftini, iznaći sredstva za besplatan prevoz ugroženih kategorije učenika, red vožnje prilagoditi potrebama djece, a po mogućnosti organizovati prevoz isključivo za učenike.

Tabela 3.

Prijedlozi za rješavanje problema u obrazovanju

AKTIVNOSTI/	AKTERI KOJI MOGU DOPRINIJETI REALIZACIJI PREDLOŽENIH AKTIVNOSTI*						
	Djeca	Roditelji	Nastavnici i profesori	Direktor i stručne službe škola	NVO	Lokalna vlast	Kantonalna/Entitetska/Vlast na nivou BiH
“Jeftinije” obrazovanje							
Besplatno obrazovanje za sve – smanjenje troškova u obrazovanju						X	X
Jeftiniji udžbenici	X	X	X	X	X	X	X
Poboljšanje uslova za rad							
Renoviranje školskih objekata						X	X
Opremanje kabineta			X	X		X	X
Opremanje biblioteka	X	X	X	X	X	X	X
Saniranje mokrih čvorova u školama				X		X	X
Adekvatne fiskulturne sale				X		X	X
Nabavka sportskih rekvizita		X		X		X	X
Redovno i kvalitetno grijanje				X		X	X
Poboljšanje kvaliteta nastave							
Usaglašavanje planova srednjih škola i fakulteta sa zahtjevima tržišta			X	X		X	X
Prilagođavanje sadržaja i redukcija nepotrebnih informacija u udžbenicima	X		X	X		X	X
Provjera rada zaposlenih prosvjetnih radnika							X

Dvomjesečni izvještaji i obavještanje roditelja o stanju svakog djeteta (uspjeh i eventualni problemi)			X	X			
Dodatna edukacija prosvjetnih radnika			X	X	X	X	X
Učiniti nastavu interesantnijom			X	X	X		
Vannastavne aktivnosti							
Organizovanje različitih sekcija u školama, posebno umjetničkih (sekcije drame, plesa, pjevanja itd.)	X		X	X	X	X	
Obezbijediti da svi učenici mogu učestvovati u radu sekcija			X	X			
Organizovanje besplatne posjete kulturnim ustanovama u svakom polugodištu	X		X	X	X		
Razmjena knjiga između učenika različitih generacija	X			X		X	X
Besplatne vršnjačke instrukcije za sve učenike koji nisu u mogućnosti da plate dodatne časove	X		X	X	X		
Edukacija o poštovanju, nediskriminaciji i prihvatanju različitosti	X	X	X		X		
Organizovati u školama programe i projekte koji bi osigurali veću uključenost djece koja su siromašna	X		X	X			
Organizovanje besplatnih kurseva stranih jezika u školi i zajednici		X	X	X	X	X	
Organizovati izložbe raznih sadržaja (npr. ručni radovi)	X	X	X	X	X	X	
Organizovati književne večeri na razne teme prilagođene uzrastu djece i predstaviti dječje pisce	X	X	X		X	X	
Organizovati poučne predstave koje bi povećale nivo znanja o opštoj kulturi	X	X	X	X	X	X	
Organizovati predavanja o profesionalnoj orijentaciji		X	X	X	X		
Obezbijediti jeftinije ekskurzije				X		X	X
Bolja organizacija takmičenja	X		X	X	X	X	X
Psiholog u školama							
Zaposliti psihologe u školama	X			X		X	
Pomoć ugroženim učenicima							
Organizovati akcije prikupljanja pribora za siromašnu djecu, na nivou škole.	X		X	X		X	X
Organizovati humanitarne akcije za prikupljanje pomoći ugroženoj djeci	X	X	X		X		
Prevoz							
Bolje organizovati prevoz za učenike - putnike		X	X	X		X	X
Obezbijediti besplatne mjesečne karte za siromašnu djecu	X					X	

**Napomena: X označava da su djeca bar u jednoj fokus grupi navela određenu aktivnost i za tu aktivnost naznačila određene aktere kao nekoga ko može da doprinese da se ta aktivnost realizuje.*

Članom 24 Konvencije o pravima djeteta (Ujedinjene nacije, 1989, p. 8) propisana je obaveza državama da “[...] priznaju pravo djeteta da uživa najviši standard zdravlja koji je moguće dostići i da ima pristup institucijama za liječenje i zdravstvenu rehabilitaciju”, “[...] (b) Da obezbijede pružanje potrebne medicinske pomoći i brige za zdravlje svoj djeci, s naglaskom na razvitak primarne zdravstvene zaštite; (c) Da se bore protiv bolesti i neishranjenosti, uključujući, u okviru primarne zdravstvene zaštite, između ostalog, primjenu dostupnih tehnologija i davanje odgovarajuće prehrane i čiste vode za piće, uzimajući u obzir opasnosti i rizike zagađenja čovjekove okoline; [...] (e) Da obezbijede da su svi djelovi društva, naročito roditelji i djeca, obaviješteni, da imaju pristup obrazovanju i da im se daje podrška pri korištenju osnovnog znanja o dječjem zdravlju i prehrani, o prednostima dojenja, higijene i ekoloških sanitarija, kao i sprečavanje nesretnih slučajeva; (f) Da razvijaju preventivnu zdravstvenu zaštitu, savjetovanje za roditelje, kao i obrazovanje u planiranju porodice i odgovarajuće službe (p. 9)” itd.

Svjetska zdravstvena organizacija (2006, p. 1) definisala je zdravlje kao “stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i onesposobljenosti”. Uobičajeno se govori o tri dimenzije zdravlja: fizičkom, mentalnom i socijalnom zdravlju. U nekim slučajevima se navode i emocionalna, intelektualna, seksualna i duhovna dimenzija zdravlja, ali i širi aspekti, kao što je *zdravlje zajednice*, kojom se ističe neraskidiva veza individualnog zdravlja, s jedne strane, i socijalne i fizičke okoline, s druge strane.

Postoje brojni faktori koji utiču na zdravlje, kao što su genetsko nasljeđe, ponašanje pojedinca, pristup kvalitetnoj zdravstvenoj zaštiti i opšte vanjsko okruženje (kvalitet zraka, vode, uslova stanovanja). Pored toga, sve veći broj istraživanja potvrđuje povezanost između društvenih i kulturnih faktora i zdravlja (vidjeti npr., Hernandez & Blazer, 2006).

Između ostalih, ti faktori su: socio-ekonomski status, prihodi domaćinstva, nivo obrazovanja, radni status, prijatelji (socijalna mreža i podrška). Pri tom, siromaštvo može uticati na zdravlje pojedinaca na različitim nivoima – unutar porodice ili unutar susjedstva u kojima pojedinci žive, kao i u različitim fazama života, tj. prenatalno, tokom djetinjstva, trudnoće, starosti itd. (vidjeti npr., Hernandez & Blazer, 2006).⁸

Djeca su, u ovom istraživanju, navela veliki broj različitih ispoljavanja siromaštva u oblasti zdravstva. Ti problemi bi se mogli svrstati u nekoliko opštijih kategorija:

- (a) nedostatak ljekarskog kadra i opreme,
- (b) loša informisanost i nedostatak preventivnih programa,
- (c) loša organizacija zdravstvenih institucija,

- (d) korupcija u zdravstvu i
- (e) visoke cijene zdravstvenih usluga.

Kada je riječ o nedostatku ljekarskog kadra i opreme, djeca su posebno istakla problem organizacije porodične medicine – zajednički ljekar za odrasle i djecu. Djeca su mišljenja da bi za njih trebalo da postoji poseban ljekar/ljekari, koji bi bili odvojeni od odraslih i specijalizovani za probleme djece i mladih. Ističu da bi postojanje nekog oblika zdravstvene zaštite u školama bilo korisno i olakšalo liječenje, te naročito doprinijelo edukaciji i prevenciji zdravstvenih poteškoća kod djece. Djeca smatraju da ne postoji dovoljan broj specijalista, zbog čega na neke specijalističke preglede moraju čekati dugo ili, u protivnom, moraju da idu u privatne zdravstvene ustanove i te usluge njihovi roditelji moraju mnogo da plate. Takođe, u manjim mjestima ne postoje domovi zdravlja, zbog čega moraju da idu u veća mjesta. Djeca su identifikovala i problem zastarjele opreme, nedostatak potrošnog medicinskog materijala, (npr. zavoji, šprice), te nedostatak lijekova za liječenje.

“Moramo čekati specijaliste da dođu iz drugih gradova ili mi sami moramo da odemo kod njih.”

(Djevojčica, 14 godina, Modriča)

“Nekada lijekove koje trebamo ne možemo pronaći u našim apotekama i bolnicama, pa ih moramo naručivati iz drugih gradova ili država.”

(Dječak, 15 godina, Vukosavlje)

“Mog brata, u slučaju da se razboli, moramo u hitnu voziti, a hitna je daleko, a nemamo prijevozno sredstvo. Tako da čekamo dan kad će doktor doći u ambulantu.”

(Dječak, 15 godina, Perin Han)

“Djeca od 6 godina se liječe u istim prostorijama, kao i stare osobe. Po mom mišljenju, to nije dobro, jer su liste čekanja duge, a djeca se ne bi trebala liječiti u istoj prostoriji kao i odrasli.”

(Dječak, 16 godina, Zavidovići)

Preventivni programi zaštite zdravlja djeci nisu poznati, niti učestvuju u takvim aktivnostima, osim u slučaju kada u školi prisustvuju predavanjima koja organizuju neke NVO, ali to je sporadično i obrađuju se samo neke teme. Djeca nisu imala priliku da se upoznaju sa zdravim stilovima života, prevenciji pojedinih stanja, kao i o aktuelnim zdravstvenim temama koje su bitne za njihov razvoj.

“Nemamo predavanja o zdravim stilovima života, o tome kako da održavamo zube ili kako da se hranimo...”

(Dječak, 17 godina, Vogošća)

Jedna grupa problema u zdravstvu koju su identifikovala djeca odnosi se na lošu organizovanost medicinskih ustanova i neprofesionalnost medicinskog osoblja. U ovoj grupi su problemi kao što su: liste čekanja za specijalističke preglede, čekanje kod porodičnog ljekara, loša higijena u domovima zdravlja, neljubaznost medicinskog osoblja i sl. Djeca su posebno osjetljiva na loš, neadekvatan način komunikacije koju imaju ljekari i medicinsko osoblje sa djecom i nemogućnost da se uspostavi komunikacija u kojoj bi se ona osjećala prijatno, jer im je važno da budu uvažena i da im se na jednostavan i razumljiv način objasne problemi sa kojima se suočavaju. Osim toga, djeca zapažaju i to da prostorije u kojima se liječe nisu prilagođena djeci i da su često u lošem stanju, prostorno i higijenski.

“Nekada sam čekao po 2 do 3 sata da bi me doktor pregledao.”

(Dječak, 14 godina, Modriča)

“Odmah na ulazu možemo vidjeti prljavštinu i osjetiti vlagu.”

(Djevojčica, 17 godina, Vukosavlje)

“Neljubazno osoblje – manje vremena provode sa pacijentima koji su teže oboljeli, nemaju vremena da ih upute za dalje liječenje.”

(Dječak, 15 godina, Perin Han)

“Neki zubari ne mijenjaju rukavice. Meni je čak otvorio vrata rukavicama, pa sam ga zamolio da ih promijeni, kada je htio da mi provjeri zube, noseći iste rukavice.”

(Dječak, 16 godina, Zavidovići)

Djeca su svjesna postojanja korupcije u zdravstvu. U ovu grupu problema, pored uzimanja novca od strane ljekara za posao koji inače treba da rade, ubrojani su i ostali vidovi korupcije, kao što je zapošljavanje preko veze i propisivanje skupljih lijekova, zbog povezanosti ljekara i farmaceutskih kuća. Djeca su navela i primjere nestručnosti ljekara. Ona razmišljaju o ovim problemima i primjetno je da ih korupcija u zdravstvu brine.

“Mojoj sestri su dali pogrešnu procjenu, morala je davati pare bez razloga, jer su doktori pogrešno rekli.”

(Djevojčica, 16 godina, Banja Luka)

“Jedna žena koja ima para, bila je na početku čistačica i nije prošlo 2–3 mjeseca platila je određenu sumu novca i postala je medicinska sestra.”

(Dječak, 17 godina, Banja Luka)

“Propisuju skuplje lijekove iako postoje jeftinije zamjene koje su možda čak i bolje.”

(Djevojčica, 14 godina, Modriča)

“Znam primjer kad je čovjek tražio krevet da leži u bolnici, preko veze, kako bi mu doktori napisali da ide u penziju...”

(Djevojčica, 17 godina, Perin Han)

“Moja mama se trebala operisati, sve je plaćeno, cijela operacija, ali on nije htio operisati, jer je htio nešto u džep.”

(Dječak, 16 godina, Zavidovići)

Prema mišljenju djece, cijena zdravstvenih usluga je visoka, posebno kada je riječ o privatnoj praksi. Takođe, visoke su cijene lijekova, čak i za lijekove koji se uzimaju na recept. Kao primjer visokih troškova liječenja, koja su nerijetko veliki izdatak za njihove porodice, djeca navode “običnu” prehladu ili neku respiratornu infekciju. Djeca su identifikovala i probleme sa zdravstvenim osiguranjem, bilo da ga nemaju ili ga ne mogu ostvariti u drugoj opštini/kantonu/entitetu. Pokazuju zabrinutost u pogledu mogućnosti da dobiju adekvatnu zdravstvenu zaštitu, jer su svjesna da adekvatna i kvalitetna zdravstvena zaštita podrazumijeva dodatne finansijske troškove, koji su u velikom broju slučajeva značajno opterećenje za njihove porodice.

“Ja sam u Travniku morala platiti liječenje jer nisam iz toga grada. Mislim da se to ne bi smjelo dešavati.”

(Djevojčica, 15 godina, Vogošća)

“Neki moji drugovi iz škole nemaju zdravstveno osiguranje, pa moraju platiti preglede, a njihovi roditelji nemaju novac za to.”

(Dječak, 14 godina, Novi Grad Sarajevo)

“Nemogućnost liječenja u privatnim bolnicama – neke bolesti zahtijevaju bolje aparate, bolje liječenje, a neko nema novca.”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

Brojni prijedlozi za očuvanje zdravlja, poboljšanje zdravstvene zaštite te unapređenje medicinskih usluga koje su dala djeca, mogu se, uslovno, grupisati u sljedeće kategorije (Tabela 4):

- Preventivne medicinske usluge u zajednici – preventiva kao najjeftiniji metod zdravstvene zaštite prepoznata je od strane djece kao prioritet i nešto što je neophodno u njihovim lokalnim zajednicama;
- Edukacija o zdravim stilovima života – ovakve edukacije unaprijedile bi život i zdravlje djece, kako trenutno tako i u budućnosti, ali bi doprinijele i kvalitetu života cijele porodice;
- Poboljšanje postojećih zdravstvenih usluga – potrebno je podići kvalitet usluga, počevši od bolje higijene u zdravstvenim ustanovama do komunikacije zdravstvenih radnika sa djecom;
- Smanjenje troškova medicinskih usluga i lijekova, kako bi bile dostupne i porodicama sa niskim primanjima;
- Pomoć ugroženim porodicama sa djecom u prehrambenim i higijenskim proizvodima;
- Ljudski resursi u medicinskim ustanovama – s jedne strane, potrebno je obezbijediti dovoljan broj zdravstvenih radnika koji su specijalizovani sa rad sa djecom, kao i specijalista, kako liste čekanja za djecu koja treba da obave specijalistički pregled ili liječenje ne bi bile duge, dok je, s druge strane, potrebno medicinske radnike adekvatno platiti za njihov rad;
- Povećanje kapaciteta i (re)organizacija medicinskih ustanova – organizovanje zdravstvene zaštite na način da bude dostupnija djeci, počevši od obezbjeđivanja zdravstvenih usluga u školama, do posebnih odjela u porodičnoj medicini i specijalističkim institucijama namijenjenim samo za djecu i mlade.

Tabela 4.

Prijedlozi za rješavanje problema u zdravstvu

AKTIVNOSTI	AKTERI KOJI MOGU DOPRINIJETI REALIZACIJI PREDLOŽENIH AKTIVNOST*						
	Djeca	Roditelji	Medicinsko osoblje	Uprava bolnice	Uprava škole/ Nastavnici	Lokalna vlast	Kantonalna/ Entitetska/Vlast na nivou BiH
Preventivne medicinske usluge							
Besplatni pregledi u zajednici za sve građane jednom mjesečno			X	X		X	
Organizovati u školama sistematske preglede i obuhvatiti sve uzraste.	X	X		X	X		
Svaki mjesec organizovati besplatne preglede krvi.			X	X			X
Edukacija o zdravim stilovima života							
Organizovati edukaciju u školama o zdravlju i ličnoj higijeni, te higijeni u školskim ustanovama		X	X	X	X	X	
Stručna predavanja – organizovati Info dan o zdravlju			X	X	X		
Smanjenje troškova medicinskih usluga							
Smanjenje troškova liječenja						X	X
Smanjenje cijena lijekova, posebno kada se radi o djeci			X	X		X	X
Zakonom osigurano besplatno liječenje za djecu			X	X		X	X
Pomoć ugroženim porodicama sa djecom							
Osigurati pakete sa ličnom higijenom, za djecu koja nisu u mogućnosti sebi to priuštiti.	X	X		X	X		
Organizovati podjelu hrane kako bi se smanjila neuhranjenost i time uticati na poboljšanje zdravlja.	X	X			X	X	X
Poboljšanje postojećih usluga							
Poboljšati hranu u bolnicama			X	X		X	X
Povećati stepen higijene u medicinskim ustanovama			X	X		X	X
Edukacija medicinskog osoblja o lijepom ponašanju	X	X	X	X		X	X
Obezbijediti potrebnu medicinsku opremu, potrošnu robu i lijekove						X	X
Ljudski resursi							
Zapošljavanje stručnog osoblja (ljekara i specijalista)				X		X	X
Smanjenje cijena školovanja za medicinske fakultete						X	X

Povećati plate medicinskom osoblju		X				X	X
Povećati kontrolu nad radom doktora i medicinaru				X		X	
Infrastruktura							
Izgradnja bolnica							
Posebni dispanzeri za djecu i odrasle	X	X		X		X	X
Osnovati školske domove zdravlja						X	X
Osigurati posebne odjele u bolnicama za djecu do 18 godina				X			X

**Napomena: X označava da su djeca bar u jednoj fokus grupi navela određenu aktivnost i za tu aktivnost naznačila određene aktere kao nekoga ko može da doprinese da se ta aktivnost realizuje.*

Djeca navode i druge aktere koji bi mogli pomoći da se problemi u zdravstvu prevaziđu. Tako, smatraju da je potrebno saradivati sa drugim državama, ali i stranim investitorima i donatorima, kako bi se obezbijedila modernija oprema po povoljnim uslovima, te stipendije za buduće školovanje medicinskog osoblja. Takođe, istaknuta je potreba veće osjetljivosti farmaceutske industrije u vezi sa cijenom lijekova.

Siromaštvo u kulturi

Pravo djeteta da bude aktivan sudionik kulturnog života regulisano je članom 31 Konvencije o pravima djeteta (Ujedinjene nacije, 1989, p. 11) u kome se kaže da će države “[...] poštovati i unapređivati pravo djeteta da u punoj mjeri učestvuje u kulturnom i umjetničkom životu, i potpomagaće pružanje odgovarajućih i jednakih prilika za kulturnu, umjetničku i rekreativnu aktivnost, kao i za slobodno vrijeme”, pri čemu se djetetu ne smije osporiti pravo na kulturu naroda, etničke grupe kojoj pripada, o čemu govori član 30 Konvencije o pravima djeteta.

U različitim definicijama kulture, zajedničko je to što se kultura posmatra kao nešto što pojedinci usvajaju, a što je neophodno znati kako bi se adekvatno funkcionisalo u određenom društvu ili aspektu društva (Spodek & Saracho, 1996). Kultura nije materijalni fenomen, ona je način na koji ljudi percipiraju, povezuju i tumače stvari, događaje, ponašanja i emocije (Goodenough, 1981). Ovo se odnosi i na navike, vještine, upotrebu tehnologije, socijalne odnose, vrijednosti i obaveze koje dijele članovi društva (Spodek & Saracho, 1996). Kultura odražava život pojedinca u zajednici i ona uključuje jezik, prehranu, odijevanje, društvene obrasce, etničku pripadnost, religiju, muziku, igru, socijalizaciju itd. (Saracho & Hancock, 1983).

Kultura i razvoj pojedinca su usko povezani, jer kultura značajno utiče na razvoj (Spodek & Saracho, 1996). O ulozi kulture na razvoj djeteta govori Vigotski (1996), koji smatra da se viši psihički procesi razvijaju tako što se internalizuju (pounutre) socijalne aktivnosti, tj. aktivnosti sa drugima u grupi, što, upravo, i predstavlja kulturu. Pri tome, ne postoji jednostavan i jednosmjerni prenos kulture koji ide od starijih ka mlađima, već se radi o zajedničkom učešću jednih i drugih

u tom procesu (vidjeti npr., Savić, 2004). S obzirom na to da je kultura jedan od najvažnijih oblika komunikacije (Savić, 2000), ona omogućava građenje novih relacija, razumijevanje drugačijeg, pogled iz nove perspektive itd., zbog čega može biti značajan faktor razvoja pojedinca i izgradnje društva u cjelini (više o ulozi kulture u radu sa mladima u: Stančić, 2016).

Kada je riječ o kulturi, javlja se problem da djeca prepoznaju šta se pod tim terminom podrazumijeva, pa će, na primjer, umjesto o kulturi govoriti o sportu, kao i problem koji se odnosi na to da prepoznaju koji su to kulturni sadržaji adekvatni za njih. Takođe, djeca često kulturu povezuju jedino sa posjećivanjem pozorišta ili biblioteke, što, inače, rijetko čine.

Jedan od glavnih problema koji su djeca identifikovala jeste nedostatak kulturnih ustanova i kulturnih dešavanja. U manjim mjestima nema kulturnih institucija, pozorišta, dječjih pozorišta, kina, muzeja, ali i bilo kakvog prostora koji bi bio adekvatan za kulturna dešavanja. Kada je riječ o bibliotekama, djeca smatraju da su školske biblioteke siromašne literaturom koja im je potrebna za školu, pogotovo literaturom i naslovima koji bi im bili interesantni i motivisali ih da čitaju.

“U našoj opštini najveći problem nije to što mi nismo sad toliko nezainteresovani za to, u smislu da su predstave organizovane da mi nećemo da odemo, nego njih jednostavno nema.”

(Djevojčica, 17 godina, Srbac)

“Biblioteke su siromašne. Nemamo knjiga, pa nam profesori govore da kopiramo knjige; dati 5 KM i kopirati.”

(Djevojčica, 15 godina, okolina Zenice)

“Ako hoćemo nešto da pogledamo moramo otići u Banjaluku, a tu nam je u po našeg grada Dom kulture... Organizuju film jednom u godinu dana.”

(Djevojčica, 18 godina, Srbac)

Značajan problem, kao i u drugim sferama života, jeste nedostatak novca, zbog čega djeca ne mogu sebi da priušte kulturne sadržaje, bilo da je riječ, na primjer, o kupovini knjiga ili odlasku u kino ili pozorište, bilo da im je novac potreban da (su)finansiraju aktivnosti, kao što je članstvo u KUD-u i sl.

“Poznajemo dosta djece, iz mog komšiluka kad im se kaže da idu u pozorište i kino, kad im to škola organizuje, osjećaju se kao da idu u neki veliki grad, jer nemaju inače priliku. Jer, u današnjici, svi su zaokupljeni nečim drugim, brinu se da imaju šta da jedu, kako da prežive...”

(Djevojčica, 17 godina, Perin Han)

“Ja ne idem u pozorište i kino jer su karte za mene skupe. Moji prijatelji također ne mogu sebi priuštiti karte. Mislim da bi srednjoškolcima ulaz trebao biti besplatan.”

(Učenica, 17 godina, Vogošća)

“Mediji su sastavni dio života danas, neka djeca nemaju računare, nemaju taj vid komunikacije sa drugima, mobitele, i smatram da su ona, zapravo, odsječena od svijeta, uskraćena su za to...”

(Djevojčica, 17 godina, Zenica)

“KUD-ovi nemaju svoj vlastiti prostor, te moraju igrati po raznim školama i salama.”

(Djevojčica, 15 godina, Vukosavlje)

S druge strane, djeca su prepoznala da postoji i nedostatak interesa kod djece za čitanjem i posjećivanjem kulturnih dešavanja. Interes i motivacija, po mišljenju djece, posljedica su neupućenosti i neznanja. Većina djece navodi da se njihov kulturni život svodi na gledanje TV-a, pretraživanje interneta i provođenje vremena na društvenim mrežama. Djeca su mišljenja da se interes i motivacija za kvalitetnim kulturnim sadržajem mora učiti i razvijati, u školi i sredini u kojoj žive.

“Ne privlači me pozorište.”

(Dječak, 16 godina, Zenica)

“Danas djeca i ne žele toliko da čitaju, više im pažnje uzimaju društvene mreže. 15 KM godišnje za biblioteke dati, nije mnogo, ali može biti.”

(Dječak, 16 godina, Zavidovići)

“Taj pristup kulturi potiče od malih nogu. Dok su ta njihova djeca mala ne misle o kulturi zbog neimaštine. Tako da oni od malih nogu nemaju taj utisak o kulturi.”

(Djevojčica, 17 godina, Banja Luka)

“Ako se družiš sa ljudima koje to ne interesuje i koji će radije da ‘bleje’ na klupi, sigurno se nećeš interesovati za kulturu.”

(Djevojčica, 15 godina, Banja Luka)

Prijedloge kako da se olakša dostupnost kulturnih sadržaja djeci i omogući da veći broj djece, naročito iz porodica sa malim i nedovoljnim primanjima, bude obuhvaćeno kulturnim dešavanjima, mogu se grupisati u nekoliko kategorija (Tabela 5):

- Obogaćivanje kulturne ponude, sa naglaskom da se djeci omogući da, prije svega u školama, sama kreiraju i učestvuju u kulturnim dešavanjima i na taj način pokažu šta mogu i znaju i ispolje svoju kreativnost;
- Obezbijediti besplatne kulturne sadržaje za djecu, prije svega za djecu iz porodica koje su pogođene siromaštvom;
- Edukacija o važnosti kulture i značaj očuvanja kulturne baštine, kao i edukacija o uvažavanju i prihvatanju drugog i drugačijeg;
- Izgradnja kulturnih ustanova u mjestima u kojima ne postoje, te podrška za bolju opremljenost, kao i efikasniju promociju aktivnosti koje se organizuju u kulturnim institucijama.

Tabela 5.

Prijedlozi za rješavanje problema u kulturi

AKTIVNOSTI	AKTERI KOJI MOGU DOPRINIJETI REALIZACIJI PREDLOŽENIH AKTIVNOST*						
	Djeca	Roditelji	Kulturne ustanove	Škola	NVO	Lokalna vlast	Kantonalna/ Entitetska/Vlast na nivou BiH/BiH
Obogaćivanje kulturne ponude i pružanje mogućnosti da djeca ispolje svoje potencijale							
Besplatne predstave za djecu – “Djeca za djecu”, tako što bi djeca sama pravila predstave	X	X	X			X	
Organizovati “Dane knjige”, gdje će predavači na zanimljiv način podučavati djecu o važnosti knjige						X	X
Omogućiti da djeca organizuju vlastite besplatne koncerte	X	X				X	
Organizovati “Dane filma” na otvorenom ili u školskim salama	X					X	
Organizovati poetske večeri /večeri kulture				X		X	
Obezbijediti besplatne kurseve crtanja, sviranja i sl.				X	X	X	
Besplatne usluge za djecu							
Omogućavanje besplatnog članstva u bibliotekama				X		X	X
Uvesti besplatne karte za kino/pozorište za djecu do 15 godina.	X		x				
Besplatan ulazak u muzeje	X					X	

Edukacija							
Osvještavanje mladih o značaju kulturne baštine			X	X			
Edukacija djece o prihvatanju drugog i drugačijeg	X	X		X			
Infrastruktura i podrška kulturnim ustanovama							
Izgradnja kina, muzeja, pozorišta	X	X		X	X	X	X
Podizanje spomenika umjetnicima i naučnicima		X		X	X	X	X
Povećanje broja knjiga u bibliotekama	X	X		X	X	X	X
Obezbijediti bolju promociju kulturnih događaja	X		X	X	X	X	

*Napomena: X označava da su djeca bar u jednoj fokus grupi navela određenu aktivnost i za tu aktivnost naznačila određene aktere kao nekoga ko može da doprinese da se ta aktivnost realizuje.

Siromaštvo i slobodno vrijeme

Koliko je važna uloga slobodnog vremena za svakog pojedinca, govori i to što je slobodnom vremenu posvećen član u Univerzalnoj deklaraciji ljudskih prava (United Nations, 1948, član 24), te član u Konvenciji o pravima djeteta (Ujedinjene nacije, 1989, član 31, p. 11) u kome se kaže da države priznaju “[...] pravo djeteta na odmor i slobodno vrijeme, na igru i rekreaciju koji odgovaraju starosti djeteta i na slobodno učešće u kulturnom životu i umjetnostima”.

Slobodno vrijeme, shvaćeno kao vrijeme koje obuhvata aktivnosti koje su izabrane isključivo slobodnom voljom pojedinca (Ilišin, 2002), ima tri osnovne funkcije: (a) odmor, (b) zabavu i razonodu i (c) razvoj ličnosti (Dumazedier, 1967). Ono omogućava da djeca, kroz aktivnosti koje same biraju, iskažu svoju kreativnost, otkriju svoje vještine i interesovanja, razvijaju samostalnost i sposobnost donošenja odluka, razvijaju socijalne vještine itd. Međutim, treba imati na umu da je izbor aktivnosti u slobodno vrijeme determinisan brojnim faktorima, (a) *subjektivnim* (društveni položaj mladih i njihovih roditelja, nivoa obrazovanja i nivoa sposobnosti mladih, njihove navike) i (b) *objektivnim* (kulturno nasljeđe, aktuelna kulturna ponuda i dostupnost određenih sadržaja itd.; Ilišin, 2002). Jedan od načina da se ove prepreke prevaziđu, jeste da se djeci i mladima ponudi prostor, tzv. *otvoreni omladinski klubovi*, u kojem oni mogu biti kreatori svog slobodnog vremena (više o otvorenim omladinskim klubovima i njihovoj ulozi u organizaciji slobodnog vremena za djecu i mlade u: Boromisa, 2016).

Djeca su navela brojne teškoće koje imaju u organizaciji i načinu provođenja slobodnog vremena, za koje se može reći da su direktna posljedica siromaštva. Jedan od osnovnih problema jeste nedostatak materijalnih sredstava, jer ne postoji dovoljan broj besplatnih aktivnosti za djecu i mlade. Primjetno je da ovo znatno opterećuje djecu, a tokom razgovora, uvijek je nedostatak novca istican kao glavna prepreka za kvalitetnije provođenje slobodnog vremena.

“Mi ne idemo u kino jer su karte skupe. Karta za 3D film košta 8 KM, odakle djeci novac za to?”

(Djevojčica, 17 godina, Srbac)

“Ja, dok sam trenirao fudbal sam morao čekati da uđem i uzmem dres od nekog drugog ko završava trening, jer nisam imao svoj.”

(Dječak, 17 godina, Vukosavlje)

“Ako naši prijatelji žive daleko, i moramo dosta plaćati za kartu da dođemo do njih, ne posjećujemo ih stalno, pa zanemarujemo jedni druge.”

(Djevojčica, 15 godina, okolina Zenice)

“Igračke – dakle, svi se igramo dok smo mali, a djeca koja su siromašna, nemaju igračke, roditelji im ne mogu priuštiti to zadovoljstvo, ne igraju se, a samim tim nemaju razvijenu maštu.”

(Djevojčica, 17 godina, Perin Han)

Drugi značajan problem jeste nedostatak slobodnog vremena, bilo zbog toga što djeca putuju u školu i/ili zbog obaveza da se pomaže roditeljima. Tokom razgovora djeca su isticala da djeca lošijeg materijalnog statusa mnogo vremena troše na pomoć roditeljima u obezbjeđivanju dodatnih prihoda ili na kućne obaveze. Takođe, djeca navode da im zbog školskih obaveza i zadaće koje imaju ne preostaje mnogo vremena za rekreativne ili zabavne aktivnosti ili za druženje sa prijateljima.

“Siromašni moraju da rade i zarađuju te nemaju dovoljno vremena za druženje sa prijateljima, da se igraju, kao ni za učenje.”

(Djevojčica, 14 godina, Vukosavlje)

“Meni treba sat vremena da dođem u školu, u 15 do 11 odem, a u 10 do 8 se vratim, tako da nemam vremena ni za šta, uz to još imam i treninge što mi još oduzima vremena.”

(Dječak, 14 godina, Vukosavlje)

“Naša lokalna zajednica ponekad organizuje neke aktivnosti za djecu, a poznajem nekoliko djece koja ne mogu pohađati takve događaje iako bi željela, jer moraju čuvati mlađeg brata ili sestru.”

(Dječak, 17 godina, Novi Grad Sarajevo)

Treća vrsta problema, koja je izraženija u manjim i manje razvijenim sredinama, ali postoji i u većim mjestima, jeste nedovoljno adekvatnog prostora i mjesta gdje bi djeca i mladi mogli adekvatno provoditi svoje slobodno vrijeme. Djeca navode da su im na raspolaganju kafíci, poslastičarnice ili klubovi, koje posjećuju iako znaju da nije dozvoljen ulaz mlađima od 18 godina, jer su to, uglavnom, sadržaji koji im se nude i koji su im dostupni.

“U Njemačkoj postoje mjesta gdje se djeca i mladi skupljaju i imaju radionice, prave kolače, igraju igrice, družu se. Toga kod nas nema nigdje.”

(Djevojčica, 16 godina, Modriča)

Prijedloge koje su dala djeca, kako bi im se omogućilo da na kvalitetniji način provode slobodno vrijeme, mogu se, uslovno, razvrstati u četiri grupe (Tabela 6):

- Organizovanje besplatnih aktivnosti, kako bi se omogućilo većem broju djece i mladih koji nemaju sredstava da učestvuju u njima i na taj način kvalitetno iskoriste svoje slobodno vrijeme;
- Infrastrukturni projekti, kojima bi se obogatila turistička ponuda u manjim mjestima;
- Uspostavljanje omladinskih centara (centri za mlade), u okviru kojih bi se razvijala kreativnost i socijalne vještine, djeca i mladi edukovali o zdravim stilovima života, osnaživali da zauzmu proaktivan stav prema životu i dešavanjima u zajednici; učili o participaciji, nediskriminaciji i prihvatanju različitosti itd.;
- Organizovanje besplatnih sportskih aktivnosti. O potrebi da sportske aktivnosti budu dostupnije svoj djeci, djeca su govorila i kada je bilo riječi o kulturi, ali i kada su razmatrala slobodno vrijeme.

Tabela 6.

Prijedlozi za unapređenje uslova radi kvalitetnijeg provođenja slobodnog vremena

AKTIVNOSTI	AKTERI KOJI MOGU DOPRINIJETI REALIZACIJI PREDLOŽENIH AKTIVNOST*						
	Djeca	Roditelji	Škola	NVO	Građani	Lokalna vlast	Kantonalna/ Entitetska/Vlast na nivou BiH
Obogaćivanje ponude za kvalitetnije provođenje slobodnog vremena							
Obezbijediti igračke mlađoj djeci iz siromašnih porodica	X	X					
Organizovanje zabava u prostorijama škole, gdje bi djeca imala besplatno piće i uživala na sigurnom	X		X				
Organizovanje dodatnih aktivnosti u kulturno-sportskim ustanovama	X	X	X	X	X	X	
Besplatne aktivnosti (radionice) organizovane od strane Savjeta učenika.	X	X	X	X	X	X	
Info-dan o načinima provođenja slobodnog vremena, kulturnim dešavanjima	X	X	X	X	X	X	
Organizovati kurseve pletenja, šivenja, starih zanata i sl.		X	X	X	X	X	
Omladinski centri							
Uspostavljanje omladinskih centara	X					X	X
Infrastrukturni projekti							
Izgradnja bazena			X		X	X	
Izgradnja bioskopa				X	X	X	
Izgradnja zoo-vrta				X	X	X	X
Sportske aktivnosti							
Organizovanje besplatnih sportskih aktivnosti, kontinuirano tokom cijele godine	X	X	X	X	X	X	
Uvesti besplatne članarine u sportskim klubovima za djecu koja nisu u mogućnosti da plaćaju treninge.	X	X				X	
Besplatna sportska oprema za djecu koja nemaju novca						X	
Otvoriti besplatnu školu u kojoj bi djeca učila o sportu i trenirala		X				X	

*Napomena: X označava da su djeca bar u jednoj fokus grupi navela određenu aktivnost i za tu aktivnost naznačila određene aktere kao nekoga ko može da doprinese da se ta aktivnost realizuje.

Pravo da iskažu svoje mišljenje slobodno i da se to mišljenje uzme u obzir o pitanjima ili procedurama koje utiču na njih, djeci je zagarantovano Konvencijom o pravima djeteta (Ujedinjene nacije, 1989, član 12). Ovo je jedno od najizazovnijih prava za realizaciju, posebno kada se radi o kulturi u kojoj odrasli “znaju šta je najbolje za dijete” (Štrbac, 2016).

Dječja participacija ne podrazumijeva samo da djeca budu pitana za mišljenje, već da se njihove ideje i sugestije pretvore u realnost i da se djeci dopusti da utiču na stvari koje se njim tiču (Commissioner for Children, n.d.). Na taj način će programi i usluge kreirani za djecu bolje odražavati njihove potrebe, veća je vjerovatnoća da će ih djeca podržati ukoliko su uključena u njihov razvoj, stvorice se uslovi da djeca uče nove vještine, te razviju bliži odnos sa svojom zajednicom (Commissioner for Children, n.d.). Zbog toga je dječja participacija u kolektivitetu jedan od osnovnih uslova za razvoj djeteta (više o razvojnoj ulozi participacije u: Štrbac, 2016).

Kada govore o teškoćama u vezi sa mogućnošću njihove participacije u zajednici, djeca kao primaran problem navode nezainteresovanost lokalnih vlasti za uključivanje djece i mladih u proces donošenja odluka o stvarima koje se njim tiču i o kojima bi trebalo da budu pitana.

“Najvažniji problem, gorući, je što siromašna djeca nemaju pravo glasa, ne pita ih se. Recimo, ako neka stranka želi da izgradi igralište, ona će i izgraditi, iako možda nije bilo potrebno, već samo eto da se vidi da su oni nešto uradili, a djeca nisu bila pitana. Potom, nezainteresovanost za njihovo mišljenje: ‘Šta ćeš ti, ti ne znaš ništa!’”

(Djevojčica, 17 godina, Perin Han)

“[...] Niko djecu ništa ne pita, a djeca najbolje znaju svoje potrebe.”

(Dječak, 17 godina, Zavidovići)

Osim isključivanja mladih iz procesa odlučivanja, djeca su istakla i druge probleme koji su u vezi sa ostvarivanjem prava na participaciju, kao što su: (a) nepoznavanje prava koja djeca imaju po Konvenciji o pravima djeteta, (b) neinformisanost, (c) nedovoljan broj organizacija za mlade u njihovim zajednicama itd.

“Ne znamo ni koja su naša prava... Ne znamo kako da se obratimo vlastima.”

(Dječak, 17 godina, Zavidovići)

Posebno zabrinjava to što neka djeca vide sebe kao nekoga ko ne zna i nema kapaciteta da bude aktivan sudionik života u svojoj zajednici. Djeca ne znaju da mogu i trebaju biti pitana za stvari koje su bitne za djecu u njihovim lokalnim zajednicama i šire, te da imaju pravo da aktivno učestvuju

u kreiranju elemenata života u zajednici koji su važni u njihovom odrastanju. To neznanje i odsustvo svijesti o tome da su i ona članovi društva i da imaju pravo da, zajedno sa odraslima, uređuju svoju zajednicu posljedica je, između ostalog, i odsustva kulture uvažavanja mišljenja djece o stvarima koje su za njih važne, ali i nedovoljne svijesti odraslih da djecu uključuju u svakodnevni proces odlučivanja.

“Veoma smo mali, ne možemo mi sami ništa da postignemo.”

(Djevojčica, 17 godina, Srbac)

“Ako mi nemamo svog vodiča koji će nas uputiti na pravi put, da znamo kako da se orijentišemo u smislu političkog djelovanja, ne možemo da učestvujemo.”

(Dječak, 17 godina, Vukosavlje)

Aktivnosti koje su navela djeca, a za koje smatraju da bi mogle da doprinesu boljem razumijevanju procesa participacije, te povećaju ulogu djece u donošenju odluka u njihovoj lokalnoj zajednici, grupisane su u tri kategorije (Tabela 7):

- Aktivnosti koje su usmjerene na edukaciju djece i odraslih o pravima djeteta i dječjoj participaciji, pri čemu ne treba zaboraviti (pogotovo kad je riječ o odraslima) da se naglasi razvojni aspekt Konvencije o pravima djeteta;
- Jačanje i promovisanje rada organizacija za mlade;
- Uspostavljanje mehanizma saradnje između vlasti na lokalnom novou i djece, što bi bio prvi korak ka većem uključivanju mladih u procese odlučivanja, pri čemu se podrazumijeva da namjere vlasti budu iskrene i da ova saradnja ne bude samo da bi se zadovoljila forma.

Tabela 7.

Prijedlozi za rješavanje problema vezanih za participaciji djece u lokalnoj zajednici

AKTIVNOSTI	AKTERI KOJI MOGU DOPRINIJETI REALIZACIJI PREDLOŽENIH AKTIVNOSTI*					
	Djeca	Roditelji	Škola	NVO	Lokalna vlast	Kantonalna/ Entitetska/Vlast na nivou BiH
Edukacija o pravima djeteta i značaju participacije						
Edukacija i podizanje svijesti djece o značaju dječje participacije i važnosti njihovog glasa	X	X	X	X	X	X
Posebni časovi u školama, na kojima bi se predavalo o strukturi vlasti u BiH	X			X		
Podizanje svijesti građana o dječjim pravima				X		

Jačanje uloge organizacija za mlade i bolja promocija rada udruženja						
Formirati savjete mladih tamo gdje ih nema, kako bi se čuo i glas mladih					X	
Promocija rada postojećih NVO u školama kako bi djeca mogla da uzmu učešće u njihovom radu	X	X		X	X	
Osnivanje omladinskih organizacija	X	X	X	X	X	X
Aktivnija uloga mladih u odlučivanju						
Uključivanje mladih u politički život na nivou lokalnih zajednica				X	X	X
Uspostaviti mehanizam saradnje i protoka informacija između djece i vlasti	X				X	X
Provesti ankete putem kojih bi djeca i mladi mogli izraziti svoje mišljenje	X	X		X	X	
Realizacijom većih projekata za mlade obezbijediti njihovu veću uključenost u život lokalne zajednice	X	X	X	X	X	X

*Napomena: X označava da su djeca bar u jednoj fokus grupi navela određenu aktivnost i za tu aktivnost naznačila određene aktere kao nekoga ko može da doprinese da se ta aktivnost realizuje.

Evaluacija rezultata istraživanja – komentari sa panel-diskusija

Tokom panel-diskusije većina učesnika se složila da su djeca u istraživanju veoma realno sagledala i identifikovala probleme koje imaju. Dječja perspektiva, po mišljenju panelista, izvukla je na površinu najurgentnije probleme sa kojima se oni i njihove porodice suočavaju kod kuće, škole i u lokalnim zajednicama. U komentarima na istraživanje, istakli su da ih je u najvećoj mjeri pogodilo što su djeca tokom istraživanja navodila problem nedostatka hrane, socijalnu isključenost i odbacivanje od strane vršnjaka, nemogućnost da se školuju i ostvare svoje potencijale zbog nedostatka materijalnih sredstava, ali i nedostupnost zdravstvenih usluga za neku djecu. Preporuke koje su dobijene na ovim panel-diskusijama bile su usmjerene na moguće načine smanjenja siromaštva među djecom.

Mladi smatraju da je potrebno podsticati formiranje partnerskih odnosa između institucionalnih i vaninstitucionalnih aktera, s ciljem poboljšanja položaja djece u oblasti zdravstva, obrazovanja, socijalne zaštite, sporta i kulture. U borbi protiv siromaštva potrebno je zajedničko djelovanje cjelokupnog društva, vladinog i nevladinog sektora, privrede, ali i pojedinaca, jer se samo zajedničkim djelovanjem može riješiti ovako sveobuhvatan problem.

S ciljem smanjenja siromaštva i poboljšanja uslova života djece, te efikasnijeg prepoznavanja njihovih realnih potreba i planiranja prioriteta, neophodno je da svaka lokalna zajednica u Bosni i Hercegovini izradi i usvoji lokalni akcioni plan za djecu, kao dokument kojim bi se planirale aktivnosti koje treba da zadovolje dječje potrebe, te omogućilo da se na transparentan način planira i realizuje budžet za djecu.

Panelisti su istakli potrebu povećanja stope obuhvaćenosti vrtičkim programom, što je, takođe, nadležnost lokalnih zajednica. Potrebno je iznaći model da sva djeca, bez obzira na prihode roditelja, mogu i moraju da budu u nekom obliku obuhvaćena ovim programom.

Lokalna zajednica je prepoznata kao neko ko bi trebao da, u saradnji sa drugim institucijama i organizacijama, na mjesečnom nivou omogući svoj djeci, uključujući i djecu iz seoske sredine, pristup kulturno-zabavnim sadržajima. Procijenjeno je da dostupnost kulturnih sadržaja nije samo važna sa aspekta usvajanja pozitivnih vrijednosti, već bi na ovaj način dio slobodnog vremena djece i mladih bio strukturiran, što je, takođe, važno za njihov razvoj.

Osim toga, panelisti lokalnu zajednicu, te institucije kantonalnog i republičkog nivoa, smatraju ključnim u pokretanju sistemskog pristupa smanjenju vršnjačkog nasilja. On podrazumijeva pripremu i realizaciju programa edukacije svih aktera – djece, roditelja, nastavnog osoblja, profesionalca koji rade sa djecom, medija itd., te praćenje i evaluaciju uspješnosti tih programa.

Pored lokalne zajednice, i škola je identifikovana kao mjesto koje značajno kreira život djeteta i kao institucija koja je od posebnog značaja za djecu. Zbog toga je potrebno uložiti dodatne napore u obezbjeđivanju kvalitetnog obrazovnog i vaspitnog plana i programa u školama. Prijedlozi, koje su iznijeli panelisti, dati su u svjetlu smanjenja siromaštva, i to: (a) iznalaženje načina da školski pribor i udžbenici budu jeftiniji i (b) postojanje užine/obroka u školi, kako bi djeca iz socijalno ugroženih porodica imala bar jedan kvalitetan obrok u toku dana.

Mladi smatraju i da je neophodno izvršiti planiranje upisne politike, kako u srednje škole, tako i na fakultete. Panelisti su mišljenja da postoji veliki problem slabe informisanosti i neadekvatne pripremljenosti djece i mladih za izbor zanimanja. Neophodno se više i kvalitetnije posvetiti stručnoj procjeni i usmjeravanju djece prilikom upisa u srednje škole. Uporedo sa jasnom i sistematizovanom upisnom politikom, gdje bi se, na osnovu sposobnosti i kompetencija, dijete usmjeravalo za izbor adekvatnog zanimanja, potrebno je pratiti i potrebe tržišta rada i sistematično pristupiti obrazovanju radnika potrebnih tržištu – nužno je da obrazovanje bude fleksibilnije, kako bi moglo da odgovori na potrebe tržišta rada.

Kada je riječ o zdravstvenoj zaštiti, tri su aspekta posebno istaknuta: (a) nedovoljno se stavlja naglasak na primarnu zdravstvenu zaštitu (djeca, ali ni njihovi roditelji, nisu edukovana o zdravim stilovima života), (b) iako je zdravstvena zaštita po zakonu besplatna za djecu do 15 godina, to u praksi često nije slučaj (roditelji moraju da plaćaju participaciju, plaća se boravak sa djecom u bolnici i sl.) i (c) postoji nezadovoljstvo načinom organizovanja porodične medicine – potrebno je uvesti ponovo dispanzere za djecu.

Na panel-diskusijama bilo je riječi i o zakonskim propisima na nivou kantona/entiteta, koji se tiču socijalne zaštite, te visinama naknada koje se dobijaju po osnovu tih zakona. Zaključeno je da iznosi za dječji doplatk, kao i za druge vidove socijalne zaštite, nisu dovoljni da porodicama omoguće ni minimalne uslove za život, a da zakoni o socijalnoj zaštiti, bar u dijelu koji se odnosi na dječji doplatk, diskriminišu djecu, u zavisnosti od redoslijeda rođenja, zbog čega ih treba mijenjati.

Istaknuto je da postoji i ozbiljna povezanost siromaštva sa odvajanjem djece iz bioloških porodica i smještanje u domove za nezbrinutu djecu ili hraniteljske porodice. U slučajevima izuzimanja djece iz bioloških porodica isključivo zbog nedovoljnih finansijskih sredstava, odnosno nezaposlenosti roditelja ili privremene i trajne nemogućnosti roditelja da rade, potrebno je da država obezbijedi mehanizam da se primarnim biološkim porodicama obezbijede određena novčana

sredstva na mjesečnom nivou, koja bi omogućila lakše funkcionisanje porodice, a ne da se taj novac usmjerava za hraniteljske porodice/dom za nezbrinutu djecu.

Kada je riječ o nivou Bosne i Hercegovine, predloženo je da se, kao mjera koja bi značajno doprinijela smanjenju siromaštva, dječja oprema, osnovne prehrambene namirnice, udžbenici i školski pribor, oslobode od plaćanja PDV-a, tj. da se za ove proizvode uvede nulta stopa PDV-a.

Na kraju, jedan od zaključaka panel-diskusija odnosio se i na uvažavanje dječjeg mišljenja u pitanjima koja su značajna za njih. Mladi smatraju da je participacija djece u identifikovanju problema, koji su bitni u njihovom odrastanju, veoma važna i korisna, zbog čega bi djeca trebala biti aktivni učesnici u izradi strategija i planiranju aktivnosti koje imaju za cilj smanjenje i sprečavanje siromaštva.

Završno razmatranje

Dječje mišljenje se rijetko čuje, a još rjeđe uzima u obzir, čak i o pitanjima koja se njih direktno tiču. Mogućnost da iznesu svoje mišljenje još manje imaju djeca koja su pogođena siromaštvom, naročito ako su to djeca sa teškoćama u razvoju ili djeca iz marginalizovanih skupina (Save the Children, 2016). S druge strane, mišljenje djece i njihova percepcija siromaštva i uticaja koje ono ima njihov život, neophodni su pri izradi strategija za smanjenje efekata siromaštva. Samo u slučaju kada imamo i uvažimo i dječje viđenje ovog fenomena, možemo biti sigurni da planiramo aktivnosti koje će biti adekvatan odgovor na njihove nezadovoljene potrebe (Ridge, 2003).

U Bosni i Hercegovini, trenutno, nema podataka o tome kako djeca doživljavaju siromaštvo. Iz tog razloga, ovo istraživanje je imalo za cilj da prikupi mišljenja djece o siromaštvu i posljedicama koje ono ostavlja na njih. Znamo da siromaštvo negativno utiče na zdravlje djece, njihov kognitivni i emocionalni razvoj, motivaciju, socijalne odnose i ponašanje, pri čemu su neke od tih posljedica trajne, tj. njihovi efekti se ne mogu ispraviti. S obzirom na to da se siromaštvo reflektuje na sve aspekte života, da bismo dobili što potpuniju dječju sliku siromaštva u Bosni i Hercegovini, sa djecom smo razgovarali o tome šta je za njih siromaštvo, kako se ono odražava na njihov život u obrazovanju, zdravlju, kulturi, provođenju slobodnog vremena, te mogućnosti da učestvuju u donošenju odluka u svojoj lokalnoj zajednici, ali i o tome šta je neophodno uraditi kako bi se siromaštvo u tim oblastima smanjilo.

Značaj ovog istraživanja nije samo u tome što smo dobili uvid u to kako djeca percipiraju siromaštvo. Njegov značaj je i u tome što su ga realizovala djeca. Djeca, istraživači, imala su priliku da aktivno sudjeluju u prilagođavanju procedura koji su korišćene u prikupljanju podataka. Tokom njihove pripreme za sprovođenje istraživanja, naučili su kako da pristupe i steknu povjerenje ispitnika, a razgovarano je i o etičkim pitanjima koja se javljaju u ovakvim istraživanjima. Nakon što su realizovane fokus grupe u osam gradova u Bosni i Hercegovini, djeca su pripremila izvještaje, a nalazi do kojih su došla prikazani su na prethodnim stranicama. Uključujući djecu u sve faze istraživanja, ne samo da su djeca ovladala novim vještinama, već su ojačani kapaciteti udruženja koja su realizovala istraživanje, s obzirom na to da su djeca, istraživači, njihovi aktivni članovi.

Ovo istraživanje je i značajno sa aspekta dječje participacije. Mogućnost da djeca iznesu svoje mišljenje i da učestvuju u donošenju odluka o stvarima koje se na njih odnose u Bosni i Hercegovini je zanemarljiva, zbog čega je nužno raditi na tome da odrasli, donosioci odluka na svim nivoima, uvide značaj i važnost kulture uvažavanja dječjeg mišljenja. Na kraju, sam način prikupljanja podataka, te njihova prezentacija na panel-diskusijama, omogućila je većem broju djece i mladih da fenomen siromaštva sagledaju iz novih, drugačijih perspektiva, nego što su to činili do sada.

Kada je riječ o siromaštvu, za djecu je siromaštvo svakodnevnicom sa kojom se suočava znatan broj ljudi u njihovom okruženju. Uzroke vide u nezaposlenosti, neobrazovanosti i niskim prihodima, koji nisu dovoljni da se zadovolje osnovne ljudske potrebe. Siromaštvo djecu asocira na

veliki broj negativnih pojava. Ipak, izdvajaju tri ključne karakteristike siromaštva, i to: (a) nedovoljno sredstava za preživljavanje, (b) nemati priliku za obrazovanje i (c) biti odbačen od drugih ljudi. Djeca prave razliku između materijalnog siromaštva, koje predstavlja nedostatak prihoda kako bi se obezbijedili osnovni uslovi za život i mentalnog/psihičkog/duhovnog siromaštva, koje se očituje u nedostatku ljubavi, podrške i socijalnoj isključenosti i koje nije nužno posljedica nedostatka materijalnih sredstava.

Djeca su navela brojne probleme u oblastima života o kojima je razgovarano, tj. obrazovanju, zdravstvu, kulturi, provođenju slobodnog vremena i mogućnosti da utiču na donošenje odluka na lokalnom nivou, a koji su, po njima, posljedica siromaštva. Ona su, u okviru ovih oblasti, dala i veliki broj konstruktivnih prijedloga kako da se ti problem prevaziđu i riješe. Iz datih preporuka je vidljivo da djeca smatraju da je potrebno angažovanje svih, počevši od njih samih, njihovih roditelja i najbližeg okruženja, do institucija i svih nivoa vlasti, kako bi se siromaštvo smanjilo. Sebe vide kao nekog ko može da ukaže na problem i inicira aktivnosti usmjerene na njegovo rješavanje. Međutim, ističu da se njihovo mišljenje ne uvažava i da postoji nezainteresovanost vlasti za uključivanjem djece i mladih u proces donošenja odluka o stvarima koje se njih tiču i o kojima bi trebalo da budu pitani. Zbog toga je potrebno, prije svega na lokalnom nivou, uspostaviti mehanizme saradnje vlasti i djece, kako bi se omogućilo da djeca steknu nove vještine i razviju svoje potencijale, ali i postanu punopravni članovi ovog društva, što zaslužuju i što im pripada.

Djeca su najveći broj primjedbi i preporuka iznijela za oblast obrazovanja, što ne treba da čudi, s obzirom na to da je škola mjesto u kojem provode značajan dio vremena i institucija koja je od posebnog značaja za njih. O tome govori i činjenica da su djeca navela da je jedna od osnovnih posljedica siromaštva nemogućnost školovanja, a da je nedostatak obrazovanja jedan od glavnih uzroka siromaštva. S druge strane, djeca, ali i učesnici panel-diskusija, istakli su da troškovi obrazovanja predstavljaju opterećenje, ne samo za porodice koje su pogođene siromaštvom, već i za one sa prosječnim primanjima. Iako je osnovno obrazovanje u Bosni i Hercegovini prema važećim zakonskim propisima besplatno, u stvarnom životu je to daleko od istine: roditelji moraju izdvojiti značajna sredstva za nabavku udžbenika, školskog pribora, sportske opreme, odjeće i obuće, moraju izdvojiti novac za razne akcije koje se sprovode u školama, za putne troškove i sl. Zato ne iznenađuje da porodice koje nemaju osnovne uslove za život i u kojima djeca moraju da rade da bi preživjela, ne mogu slati tu istu djecu u školu. Zbog toga, u kontekstu obrazovanja koje je dostupno svima, u školama treba da postoji besplatan obrok, potrebno je obezbijediti besplatne udžbenike, školski pribor i opremu, besplatan prevoz za djecu iz ugroženih porodica (izdvajanja porodica za ove stvari, generalno, moraju da budu manja nego što su sada), te iznaći sredstva kako bi ta djeca zajedno sa svojim vršnjacima mogla da učestvuju u vannastavnim aktivnostima. Novac za ove svrhe se može obezbijediti preraspodjelom izdvajanja unutar postojećih programa socijalne zaštite, s obzirom na to od svih socijalnih transfera u Bosni i Hercegovini tek nešto više od 15% dobija najsiromašnija petina stanovništva (Obradović & Đukić, 2016).

Važno je i istaći da djeca ne doživljavaju školu samo kao instituciju u kojoj se obrazuju. Iz njihovih odgovora može se zaključiti da očekuju da škola i nastavno osoblje pomognu da ispolje i razviju svoje potencijale, da ih usmjere prema pravim vrijednostima, ali i omoguće da strukturiraju dio svog slobodnog vremena i da ga provedu u školi. Škola, pogotovo u seoskim i manjim mjesti-

ma, u kojima ne postoje prostori u kojima bi djeca i mladi mogli da se okupljaju, druže i na kreativan način provode slobodno vrijeme, treba da postane “centar” okupljanja djece i mladih, sigurno mjesto u kojem oni, uz podršku odraslih, mogu osmisliti i realizovati brojne aktivnosti različitog tipa.

Potpuno je jasno da obrazovanje kakvo imamo danas, sa ovako koncipiranim kurikulumom, ne može odgovoriti na zahtjeve i potrebe koje imaju djeca, ali ni doprinijeti smanjenju siromaštva. To ne mogu promijeniti koraci, kao što je razmatranje strukture udžbenika u okviru pojedinih nastavnih jedinica, uvođenje novih predmeta i/ili insistiranje na ishodima učenja, sve dok se ne promijeni okvir obrazovanja. S obzirom na neefikasnost ovakvog, klasičnog obrazovnog sistema, treba razmotriti mogućnost, ne da se on “popravlja” i nadograđuje, već da se zamijeni efikasnijom školskom paradigmom. Jedan od takvih modela se, na primjer, koristi u Sudbury Valley školama (Gray, 2003), koje se zasnivaju na demokratskim principima, bez formalnih razreda i odjeljenja, propisanog kurikuluma, ocjenjivanja itd.; u kojima djeca ne samo da imaju mogućnost da iznesu svoje mišljenje nego ravnopravno sa odraslima odlučuju o svim pitanjima koja se tiču škole; u kojima su djeca zadužena za svoje obrazovanje, a nastavno osoblje je tu da pomogne kada je to potrebno i kada djeca to zatraže itd. (više o alternativnim modelima školovanja koji, za razliku od aktuelne školske paradigme, nisu zasnovani na kompulziji (obavezi, prisili) i koji pružaju indicije boljih obrazovnih rezultata, u kontekstu inkluzivnog obrazovanja u: Subotić, 2014). U svakom slučaju, nova školska paradigma u fokusu mora imati djecu, a ne kurikulum. S jedne strane, djeci se mora pružiti mogućnost da iskažu svoje mišljenje i odlučuju o svim stvarima koje se njih tiču, a to su sva pitanja iz domena rada škole; s druge strane, naglasak mora biti na razvoju sposobnosti svakog djeteta, a ne na savladavanju nastavnih jedinica iz školskog programa koji često nemaju nikakvu svrhu, osim što su svrha same sebi.

Za kraj, možemo reći da se može govoriti o više nivoa siromaštva – postoje djeca koja nemaju osnovna sredstva za život (hranu, smještaj, pitku vodu, mogućnost da se školuju), postoje ona koja ne mogu, zbog nedostatka novca, ispoljiti i realizovati svoje talente, ali postoje i djeca koja se osjećaju uskraćeno, jer nemaju ono što imaju njihovi vršnjaci i referentna grupa sa kojom se porede. Zbog toga, pri izradi strategija se ne možemo osloniti samo na jednu od standardnih, uobičajenih mjera siromaštva, niti planirati aktivnosti samo za jednu ravan siromaštva. Siromaštvo je složen i multidimenzionalan problem, zbog čega je potrebno angažovanje cjelokupnog društva i djelovanje u svim oblastima života. Pri tome, treba imati na umu da se borba protiv siromaštva nikada ne završava, ona dostiže svoj cilj u trenutku kada se svim članovima jednog društva omogući da realizuju svoje potencijale i stvore uslovi da se samoostvare; nakon toga se nastavlja, kako bi se to stanje održalo i kako se ne bi pojavili novi oblici siromaštva.

Literatura

- Achrol, R. S., & Kotler, P. (2017). Extending the marketing dialog on poverty. *Markets, Globalization & Development Review*, 2(1), 1–20.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2017). *Anketa o potrošnji domaćinstva 2015*. Retrieved from <https://goo.gl/hNhkNh>
- Alkire, S., & Santos, M. E. (2010). Acute multidimensional poverty: A new index for developing countries. *Oxford Poverty and Human Development Initiative Working Paper*, 38. Retrieved from <https://goo.gl/fQ7Uiu>
- Atkinson, A. B., & Bourguignon, F. (1999). Poverty and inclusion from a world perspective. *World Bank's ABCDE Europe Conference*. Retrieved from <https://goo.gl/WgXWy3>
- At risk of poverty rate. (n.d.). In *Eurostat statistic explained – Glossary*. Retrieved from <https://goo.gl/ikcYfj>
- Baranović, B. (2002). Šta mladi misle o obrazovanju? U V. Ilišin, & F. Radin, (Ur.), *Mladi uoči trećeg milenija* (pp. 203–218). Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Barr, N. (2012). *Economics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Boarini, R., & Mira d'Ercole, M. (2006). Measures of material deprivation in OECD countries. *OECD social, employment and migration working papers*.
- Boromisa, T. (2016). Slobodno vrijeme – otvoreni omladinski klubovi. U S. Dimitrijević (Ur.), *Otvoreno polje razvoja, Psihosocijalni rad sa djecom i mladima* (pp. 79–86). Banja Luka: Zdravo da ste.
- Bradley, R. H., & Corwyn, R. F. (2002). Socioeconomic status and child development. *Annual Review of Psychology*, 53(1), 371–399.
- Bradshaw, J., & Mayhew, E. (2010). *The measurement of extreme poverty in the European Union*. European Union.
- Brady-Smith, C., Fauth, R., & Brooks-Gunn, J. (2002). Poverty and education: Overview. In J. W. Guthrie (Ed.), *Encyclopedia of education* (2nd ed., 5, pp. 1904–1910). New York: Macmillan.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development. Experiments by nature and and design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brooks-Gunn, J., & Duncan, G. J. (1997). The effects of poverty on children. *The Future of Children*, 7(2), 55–71.
- Bruckauf, Z. (2014). *Child poverty and deprivation in Bosnia and Herzegovina: Analysis of the Bosnia and Herzegovina household budget survey 2011*. Report for UNICEF Bosnia and Herzegovina. Retrieved from <https://goo.gl/N22oZz>
- Carneiro, P., Crawford, C., & Goodman, A. (2007). *The impacts of early cognitive and non-cognitive skills on later outcomes*. London: London School of Economics.
- Commissioner for Children. (n.d.). *Involving children in decision making*. Retrieved from <https://goo.gl/qWGkEq>
- Corcoran, M., & Chaudry, A. (1997). The dynamics of childhood poverty. *The Future of Children*, 7(2), 40–54.

- Council of European Union. (2004). *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*. Brussels.
- Dibe, F. (2002). *Srednjoškolci*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Diener, E., Oishi, S., & Lucas, R. E. (2002). Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Ed.), *Handbook of Positive Psychology*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Dumazedier, J. (1967). *Toward a society of leisure*. New York: Free Press.
- Duncan, G. J., Kalil, A., & Ziol-Guest, K. (2008). *Economic costs of early childhood poverty*, Issue paper 4. Washington: The Partnership for Americas Economic Success.
- Duncan, G. J., Ziol-Guest, K., & Kalil, A., (2010). Early-childhood poverty and adult attainment, behavior, and health. *Child Development*, 81(1), 306–325.
- Eamon, M.K. (2001). The effects of poverty on children's socioemotional development: An ecological systems analysis. *Soc Work*, 46(3), 256–66.
- European Union. (2015). *Portfolio of EU social indicators for the monitoring of progress towards the EU objectives for social protection and social inclusion*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat. (2013). The measurement of poverty and social inclusion in the EU: Achievements and further improvements. *Working paper 25*. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
- Evans, G., Brooks-Gunn, J., & Kato Klebanov, P. (2011). Stressing out the poor: Chronic physiological stress and the income-achievement gap. *Pathways*, 16–21.
- Evropska komisija. (2010). *Europska platforma protiv siromaštva i socijalne isključenosti: Europski okvir za socijalnu i teritorijalnu koheziju*. Retrieved from <https://goo.gl/ESmFpx>
- Feinstein, L. (2000). *The relative economic importance of academic, psychological, and behavioural attributes developed in childhood*. London: London School of Economics.
- Ferrone, L., & Chzhen, Y. (2015). Child poverty and deprivation in Bosnia and Herzegovina: National multiple overlapping deprivation analysis (N-MODA), *Innocenti Working Paper*, 2015-02. Florence: UNICEF Office of Research.
- Field, F. (2010). *The foundation years: Preventing poor children becoming poor adults. The report of the independent review on poverty and life chances*. Retrieved from <https://goo.gl/xzLdVo>
- Fraser, M. W. (2004). *Risk and resilience in childhood: An ecological perspective* (2nd Edition). Washington: National Association of Social Workers.
- Forns, J., Julvez, J., García-Esteban, R., Guxens, M., Ferrer, M., Grelhier, J., & Sunyer, J. (2012). Maternal intelligence-mental health and child neuropsychological development at age 14 months. *Gaceta Sanitaria / S.E.S.P.A.S.*, 26(5), 397–404.
- Fortier, S. M. (2006). On being a poor child in America: Views of poverty from 7-12 year olds. *Journal of Children and Poverty*, 12(2), 113–128.
- Garroway, C., & de Laiglesia, J. R. (2012). On the relevance of relative poverty for developing countries. *Working Paper 314*, OECD development centre.

- Gordon, D. (2005). *Indicators of poverty and hunger*. Retrieved from <https://goo.gl/aAq8e5>
- Goodenough, W. H. (1981). *Culture, language and society* (2nd ed.). Menlo Park: Benjamin/Cummings.
- Gray, P. (2013). *Free to learn*. New York: Basic Books.
- Guio, A.C., Gordon, D., & Marlier, E. (2012). *Measuring material deprivation in the EU – Indicators for the whole population and child-specific indicators*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Guio, A. C., & Maquet, E. I. (2007). Material deprivation and poor housing – What can be learned from the EU-SILC 2004 data? How can EU-SILC be improved in this matter? *Comparative EU statistics on Income and Living Conditions: Issues and Challenges Proceedings of the EU-SILC conference*. Helsinki: European Communities.
- Gupta, R. P. S., de Wit, M. L., & McKeown, D. (2007). The impact of poverty on the current and future health status of children. *Paediatr Child Health*, 12(8), 667–672.
- Hackman, D. A., Farah, M. J., & Meaney, M. J. (2010). Socioeconomic status and the brain: Mechanistic insights from human and animal research. *Nature Reviews, Neuroscience*, 11(9), 651–9.
- Hair, L. N., Hanson, J. L., Wolfe, L. B., & Pollak, D. S. (2015). Association of child poverty, brain development, and academic achievement. *JAMA Pediatr*, 169(9), 822–829.
- Hanson, J. L., Hair, N., Shen, D. G., Shi, F., Gilmore, J. H., Wolfe, L. B., & Pollak, S. D. (2013). Family poverty affects the rate of human infant brain growth, *PLoS One*, 8(12), e80954.
- Hanson, J. L., Hair, N., Shen, D. G., Shi, F., Gilmore, J. H., Wolfe, L. B., & Pollak, S. D. (2015) Correction: Family poverty affects the rate of human infant brain growth. *PLoS One*, 10(12), e0146434.
- Hernandez, L. M., & Blazer, D. G. (2006). *Genes, behavior, and the social environment: Moving beyond the nature/nurture debate*. Institute of Medicine, Washington: National Academies Press.
- Hobcraft, J., & Kiernan, K. (2001). Childhood poverty, early motherhood and adult social exclusion. *British Journal of Sociology*, 52(3), 495–517.
- IBHI. (2013). *Budžetske novčane naknade za socijalnu zaštitu u BiH. Šta funkcioniše, a šta ne* (I). Retrieved from <https://goo.gl/MU9Ws5>
- Ilišin, V. (2002). Interesi i slobodno vrijeme mladih. U V. Ilišin, & F. Radin, *Mladi uoči trećeg milenijuma* (pp. 269–302). Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Društveni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Julius, K. M., & Bawane, J. (2011). Education and poverty, relationship and concerns. A case for Keya. *Problems of education in the 21st century*, 32, 72–84.
- Karaman Aksentijević, N., Denona Bogović, N. & Ježić, Z. (2006). Education, poverty and income inequality in the Republic of Croatia. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci: Časopis za ekonomsku teoriju i praksu*, 24(1), 19–37. Retrieved from <http://hrcak.srce.hr/5170>
- Kendig, S. M., Mattingly, M. J., & Bianchi, S. M. (2014). Childhood poverty and the transition to adulthood. Family relations. *Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 63(2), 271–286.
- Korak po korak (n.d.). Što siromaštvo čini djeci? Retrieved from <https://goo.gl/7b8Ek1>

- Larson, P. C. (2007). Poverty during pregnancy: Its effects on child health outcomes. *Paediatr Child Health*, 12(8): 673–677.
- Lipina, S. J., & Farah, M.T. (2011). Child poverty under the lens of cognitive neuroscience. *Comparative Research Programme on Poverty Brief*. Retrieved from <http://www.crop.org/viewfile.aspx?id=243>
- Lombardi, J., Mosle, A., Patel, N., Schumacher, R., & Stedron, J. (2014). *Gateways to two generations the potential for early childhood programs and partnerships to support children and partner together*. Washington, DC; The Aspen institute.
- Luby, J., Belden, A., Botteron, K., Marrus, N., Harms, M. P., Babb, C., Nishino, T., & Barch, D. (2013). The effects of poverty on childhood brain development: The mediating effect of caregiving and stressful life events. *Journal of American Medical Association Pediatrics*, 167(12), 1135–1142.
- Lucas, R. E., Diener, E., & Suh, E. (1996). Discriminant validity of well-being measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 616–628.
- Lupien, S. J., King, S., Meaney, M. J., & McEwen, B. S. (2001). Can poverty get under your skin? Basal cortisol levels and cognitive function in children from low and high socioeconomic status. *Dev Psychopathol.*, 13(3), 653–76.
- Mani, A., Mullainathan, S., Shafir, E., & Zhao, J. (2013). Poverty impedes cognitive function. *Science*, 341, 976–980.
- Material deprivation. (n.d.). In *Eurostat statistic explained – Glossary*. Retrieved from <https://goo.gl/ZPBVJg>
- Matković, G. (2014). *Merenje siromaštva – teorijski koncepti, stanje i preporuke za Republiku Srbiju*. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije. Retrieved from <https://goo.gl/VGRGV7>
- Marx, I., & K. Van den Bosch (2007). On poverty measurement in an enlarged EU context: conventional and alternative approaches. *CEIES Proceedings*, 34, 1–16, Luxembourg: Eurostat.
- Meyer, B. D., & Sullivan J. X. (2009). Five Decades of Consumption and Income Poverty. *MFI Working Paper Series No. 2010-003*. Retrived from <https://goo.gl/p8frkB>
- Miller, D. N. (2011). Positive affect. In S. Goldstein & J. Naglieri (Eds.), *Encyclopedia of child behavior and development* (pp. 1121–1122). New York: Springer Science.
- Milosavljević, M. (2008). Siromaštvo u svetu i u Srbiji. *Socijalna misao*, 4, 7–27.
- Nandori, E. S. (2014). Objective and subjective poverty. In A. C. Michalos (Ed.), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* (pp. 4424–4428). New York: Springer. Posel, D. and M. Rogan.
- Niemietz, K. (2011). *A new understanding of poverty: Poverty measurement and policy implications*. London: The Institute of Economic.
- NIBUD. (2009). *Handbook on Reference Budget*. National Institute for Budget Information of the Netherlands.
- Oases, J. V. (2010). Using reference budgets for drawing up the requirements of a minimum income scheme and assessing adequacy. *Synthesis Report Peer Review in Social Protection and Social Inclusion*. Namur: European Commission.

- Obradović, N., & Đukić, O. (2016). *Socijalni transferi u BiH – šta siromašni građani imaju od njih?* Banja Luka: Centar za istraživanja i studije – GEA. Retrived from <https://goo.gl/82TLBR>
- OECD. (2015). *In it together: Why less inequality benefits all*. Paris: OECD Publishing. Retrived from <http://oe.cd/init2015>
- Ozturk, I. (2001). The role of education in economic development: A theoretical perspective. *Journal of Rural Development and Administration*, 33(1), 39–48.
- Penne, T., Cussó Parcerisas, I., Mäkinen, L., Storms, B., & Goedemé, T. (2016). Can reference budgets be used as a poverty line, *ImPRovE Working Paper*, 16/05. Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy – University of Antwerp.
- Perišić, N. (2012). *Socijalna sigurnost između države i tržišta*. Univerzitet u Beogradu. Doktorska disertacija. Retrived from <https://goo.gl/nFCEJn>
- Piccolo, L. R., Sbicigo, J. S., Grassi-Oliveira, R., & Salles, J. F. (2014). Do SES and stress reactivity impact neurocognitive performance? *Psychol Neuroscie*, 7(4), 567–75.
- Piccolo, L. da R., Arteche, A. X., Fonseca, R. P. et al., (2016). Influence of family socioeconomic status on IQ, language, memory and executive function of Brazilian children. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 29, 29–33.
- Raffo, C., Dyson, A., Gunter, H., et al. (2007). *Education and poverty: A critical review of theory, policy and practice*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Ratcliffe, C., & McKernan, S. M. (2010). Childhood poverty persistence: Facts and consequences. *Perspectives on Low-Income Working Families Brief*. Washington, D.C.: The Urban Institute. Retrived from <https://goo.gl/51zvJG>
- Reading, R. (1997). Poverty and the health of children and adolescents. *Archives of Disease in Childhood*, 76, 463–467.
- Rearson, S. F. (2011). The widening academic achievement gap between the rich and the poor: New evidence and possible explanations. In G. J. Duncan & R. J. Murnane (Eds.). *Whither Opportunity: Growing Inequality, Schools, and Children's Life Chances* (pp. 91–116). New York: Russell Sage Foundation.
- Ridge, T. (2003). Listening to children: Developing a child-centred approach to childhood poverty in the UK. *Family Matters*, 65, 4–9.
- Save the Children. (n.d). *Save the Children's global strategy: Ambition for children 2030 and 2016–2018 strategic plan. Building a better world for and with children*. Retrived from <https://goo.gl/EuLkyh>
- Save the Children. (2016). *Child poverty. What drives it and what it means to children across the world*. Published by Save the Children UK.
- Saracho, O. N., & Hancock, F. M. (1983). The culture of the Mexican Americans. In O. N. Saracho & B. Spodek (Eds.), *Understanding the multicultural experience in early childhood education* (pp. 3–15). Washington: National Association for the Education of Young Children.
- Savić, J. (2000). Doživljaj rata u dječjim likovnim radovima. *Djeca u ratu i poslije rata* (pp. 139–146). Banja Luka: Narodna i univerzitetska biblioteka “Petar Kočić” i “Centar za razvoj i evaluaciju psihosocijalnih programa”, Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci.

- Savić, J. (2004). Relacije u razvojnim grupama. *Tradicija i savremenost* (pp. 1209–1219). Naučni skup 5(2), Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Savjet ministara Bosne i Hercegovine. (2017). *Bosna i Hercegovina. Izvještaj o razvoju BiH. Godišnji izvještaj 2016*. Retrived from <https://goo.gl/4R8oWR>
- Sen, A. (1985). The standard of living. *The Tanner Lectures on Human Values*, 3–51.
- Sharma, A. (n.d.). *What are the functions of education towards individual, society and country?* Retrived from <https://goo.gl/TA5j45>
- Sigle-Rushton, W. (2004). Intergenerational and life course transmission of social exclusion in the 1970 British cohort study, *CASEpaper 78*. London: London School of Economics.
- Subotić, S. (2014). *Evaluacija inkluzivne obrazovne reforme u osnovnoj školi* (Neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija.
- Spodek, B., & Saracho, O. N. (1996). Culture and the early childhood curriculum. *Early Child Development and Care*, 123(1), 1–13.
- Stančić, S. (2016). “In spe” model rada sa djecom i mladima. U S. Dimitrijević (Ur), *Otvoreno polje razvoja, Psihosocijalni rad sa djecom i mladima* (pp. 47–58). Banja Luka: Zdravo da ste.
- Stiglitz, J., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2009). *Report by the Commission on the measurement of economic performance and social progress*. Retrived from <https://goo.gl/gvcjo5>
- Štrbac, A. (2016). Osnovni principi prava djeteta u funkciji samoaktualizacije. U S. Dimitrijević (Ur.), *Otvoreno polje razvoja, Psihosocijalni rad sa djecom i mladima* (pp. 67–78). Banja Luka: Zdravo da ste.
- Šućur, Z., Kletečki Radović, M., Družić Ljubotina, O., & Babić, Z. (2015). Siromaštvo i dobrobit djece predškolske dobi u Republici Hrvatskoj. Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
- The Aspen Institute, & Bernard van Leer Foundation. (2016). *Breaking the cycle of poverty. Whole family approach*. Retrived from <https://goo.gl/t1Ps6e>
- Tomalski, P., Moore, D. G., Ribeiro, H., Axelsson, E. L., Murphy, E., Karmiloff-Smith, A., & Kushnerenko E. (2013). Socioeconomic status and functional brain development – associations in early infancy. *Dev Sci*, 16(5), 676–87.
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. London: Allen Lane and Penguin Books.
- Townsend, P. (2006). What is Poverty? An historical perspective. *UNDP Poverty in Focus*, 9, 5–6.
- Treanor, M.C. (2012). Impacts of poverty in children and young people. Briefing. Scottish Child Care and Protection Network. Retrived from <https://goo.gl/eYsejL>
- UNDP. (2010). The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. *Human Development Report 2010*. Retrived from <https://goo.gl/8pN4oq>
- Ujedinjene nacije. (1989). *Konvencija o pravima djeteta*. Retrived from <https://goo.gl/144dhY>
- United Nations. (1995). Report of the World Summit for Social Development. Copenhagen 6–12 March. New York: United Nations. Retrived from <https://goo.gl/zSBkrM>
- United Nations. (2006). *Yearbook of the United Nations, 60*. New York: Department of public information United Nation

- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for sustainable development*. Retrieved from <https://goo.gl/DDCeQM>
- United Nations, Economic and Social Council. (1998). *Statement of commitment of the Administrative Committee on Coordination for action to eradicate poverty*. Retrieved from <https://goo.gl/9eETmd>
- UNICEF Innocenti Research Centre. (2012). Measuring Child Poverty: New league tables of child poverty in the world's rich countries. *Innocenti Report Card 10*. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Van Praag, B. M. S. (1971). The welfare function of income in Belgium: An empirical investigation. *European Economic Review*, 2, 337–369.
- Vigotski, L. (1996). *Dečja psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vlada Republike Hrvatske (2014). *Strategija borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti u Republici Hrvatskoj (2014.-2020.)* Retrieved from <https://goo.gl/SKHx1C>
- Wagmiller, R. L., & Robert M. Adelman, M. R. (2009). *Childhood and intergenerational poverty: The long term consequences of growing up poor*. New York: National Center for Children in Poverty. Retrieved from <https://goo.gl/ZbqZqn>
- Weitzman, M., & Lee, L. (2017). Low income and its impact on psychosocial child development. Low income and prefnancy. *Encyclopedaia on Early Childhood Development*. Retrieved from <https://goo.gl/zo2BB1>
- Werner, E. M. (2005). Resilience research: Past, present and future. In R. DeV. Peters, B. Leadbeater., & R. J. McMahon (Eds.) *Resilience in children, families and communities: Linking context to practice and policy* (pp. 3–11). New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishers.
- Wise, P. H., & Meyers, A. (1988). Poverty and child health. *Pediatrics Clinic of North America*, 35, 1169–1186.
- World Bank, (2015). *FAQs: Global Poverty Line Update*. Retrieved from <https://goo.gl/27r5T1>
- World Bank et al. (2015). *Braving the storm: Poverty and inequality in Bosnia and Herzegovina 2007-2011*. Retrieved from <https://goo.gl/3LZ43w>
- World Health Organization. (2006). *Constitution of the World Health Organization*. Basic Documents, Forty-fifth edition, Supplement. Retrieved from <https://goo.gl/feJcyy>



Здраво да сте
Hi Neighbour



"NAŠA DJECA"
UDRUŽENJE ZA OSTVARENJE PRAVA DECE



"OUR CHILDREN"
ASSOCIATION FOR IMPLEMENTATION OF CHILDREN RIGHTS



Udruženje građana
BUDUCNOST



Save the Children